

TONE FERENC, BOJAN GODEŠA

SLOVENCİ POD NACISTIČNIM GOSPOSTVOM 1941–1945

1. Slovenci v Nemškem rajhu po letu 1933 in nacistična politika do njih

Nacistični režim so najprej okusili tisti Slovenci in Slovenke, ki so pred letom 1941 živeli v t. i. Starem rajhu ali od marca 1938 v avstrijskih pokrajinah. O položaju prvih ne vemo ničesar, več vemo o slovenski manjšini na Koroškem in Zgornjem Štajerskem po priključitvi Avstrije k Nemčiji leta 1938. Glede odnosa nacistov do nje ločimo dve obdobji, in sicer prvo, ki je trajala do aprila 1941, in drugo, ki zajema obdobje po napadu držav trojnega pakta na Jugoslavijo. V prvem obdobju so morali nacisti še upoštevati, da je v Kraljevini Jugoslaviji nemške manjšina in da gre za nekakšno recipročnost. Seveda je dejstvo, da je na Koroškem slovenska manjšina, morala upoštevati tudi vlada Kraljevine Jugoslavije. Kljub temu so že iz leta 1938 znani nastopi krajevnih oblasti proti posameznim slovenskim društvom. Sledile so zahteve po odstranjanju slovenskih zasebnih dvojezičnih napisov, omejevanje kulturne dejavnosti manjšine ter neposredni nastopi oblasti proti posameznim slovenskim ustanovam. Hkrati so nacisti poskušali iz dežele odstraniti najvidnejše slovenske kulturne delavce, tako predsednika kot podpredsednika osrednje slovenske kulturne organizacije na Koroškem – Slovenske prosvetne zveze. Najhujši udarec pa so namenili odstranitvi slovenske besede iz takratnih osnovnih – dvojezičnih šol, in to kljub temu, da je bila glavna naloga rabe slovenskega jezika v južnokoroških ljudskih šolah še iz časa habsburške monarhije uvajanje slovenskih učencev v nemški jezik. S šolskim letom 1938/39 je bila na območju dotedanjega utrakvističnega šolstva odstranjena še zadnja sled dvojezičnosti in slovenskega jezika; izginilo je okoli 67 dvojezičnih šol. Vzporedno z omejevanjem slovenskega jezika so pričeli nacisti ustanavljati posebne otroške vrtce, namenjene poučevanju slovenskih otrok; do srede leta 1939 so jih ustanovili 35.

Ko so nacistične oblasti leta 1939 potrdile pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem, je tudi jugoslovanska vlada dovolila obnovo prej ukinjene Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund – SDKB). Najvidnejšim voditeljem slovenske manjšine na Koroškem je z izražanjem lojalnosti novim, nacističnim oblastem še nekako uspevalo vzdrževati slovensko kulturno življenje. So pa nacistične oblasti na Koroškem preganjale narodno zelo zavedne slovenske katoliške duhovnike, ki jih je morala krška škofija prestaviti, znana pa je tudi smrtna žrtev nekdanjega deželnozborskega in kmečkoborskega poslanca ter predsednika Krščansko-socialne zveze, predhodnice Prosvetne zveze, duhovnika Vinka Poljanca.

Po zasedbi in razkosanju Kraljevine Jugoslavije nemški nacisti niso imeli več nobenih pomislekov za popolno germanizacijo Koroške. Že aprila 1941 je gestapo spravil za zapahe več kot 50 slovenskih duhovnikov in jih nekaj odgnal tudi v koncentracijska taborišča. Takoj so bila prepovedana vsa slovenska kulturna društva, zaplenjena pa je bila njihova imovina. Poseben udarec je doživela tudi slovenska zadružna organizacija – Zveza slovenskih zadrug, ki je združevala 48 različnih zadrug. Na konferenci v nemškem notranjem ministrstvu 12. novembra 1941 so se dogovorili za ukrepe, ki so zajemali imenovanje nacistov za komisarje slovenskih zadrug ter nasilno od-

stranitev slovenskih odborov. Hkrati je bila potrjena že izpeljana zaplemba vsega imetja slovenskih zadrug.¹

Uničenju slovenskega kulturnega in gospodarskega življenja na Koroškem so sledile konkretne priprave gestapa in upravnih ter političnih organov (NSDAP) za izgon koroških Slovencev, ki so ga nato po Himmlerjevi naredbi z dne 25. avgusta 1941 lahko sredi aprila 1942 izvedli le v omejenem obsegu. Dvojezično območje na Koroškem, ki ga je še posebej označila Himmlerjeva naredba od 6. februarja 1943 (v okrožju Wolfsberg 4 občine, v okrožju Velikovec 21, v okrožju Celovec 23, v okrožju Beljak 14 in v okrožju Šmohor 4 občine, skupaj torej 66), je bilo že do tedaj, še bolj pa kasneje, naseljitveno območje predvsem za nemške preseljence iz Kanalske doline.²

Kakšne ukrepe za popolno in hitro germanizacijo Koroške so predvideli, je 10. julija 1942 v Celovcu povedal vodja pokrajinskega urada za narodnostna vprašanja na Koroškem, Alois Maier Kaibitsch. "Na območju severno od Karavank se mora govoriti nemško; to je treba doseči na vsak način. Biti smejo samo še nemški napisi. V cerkvah, na praporih, križih, kašiputih in nagrobnikih, na pokopališčih. Vsakdo se mora postaviti v službo te naloge. In vindišarske napise, kjer koli bi še bili, prijaviti pokrajinskemu uradu za narodnostna vprašanja. Na nekdanjem jezikovno mešanem območju je še vedno veliko število slovenskih knjig, posebno verskega značaja; tudi te morajo izginiti. /.../ Vindišarji, ki so se priznali k nemški narodni pripadnosti, so tudi Nemci in za Slovence tukaj ne more biti več prostora."³

2. Položaj v Dravski banovini pred napadom sil osi na Jugoslavijo (1938–1941)

Uradno stališče jugoslovanske vlade, ki jo je vodil zbliževanju z nacistično Nemčijo naklonjeni dr. Milan Stojadinović do priključitve Avstrije k Nemškemu rajhu, je bilo, da je treba na dogodke marca 1938 gledati kot na notranje nemško vprašanje, ki se rešuje po načelu pravice do samoodločbe narodov. Hkrati je izražalo prepričanje, da pomeni anšlus ob zagotovilih nacističnih oblastnikov o nedotakljivosti jugoslovansko-nemške meje, trajno jamstvo proti obnovi habsburške monarhije, ki bo hkrati prispevalo k omejitvi italijanskega vpliva. Od teh uradno izraženih predvidevanj se je uresničilo le tisto o Habsburžanih, kar pa ni pomenilo, da niso ob njih obstajale tudi drugačne ocene. Tako je npr. britanski poslanik v Beogradu predvidel: "Jugoslavija se bo, mislim, delala, kot da zagotovila jemlje dobesedno in bo storila vse mogoče, da bi ostala v njeni milosti,

1 Auguštín Malle; Valentin Sima (Hrsg./Izd.), Der "Anschluss" und die Minderheiten in Österreich. "Anšlus" in manjšine v Avstriji. Klagenfurt 1989; August Walzl, "Als erster Gau ..." Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten. Klagenfurt 1992; Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984; Das gemeinsame Kärnten. Skupna Koroška. Dokumentation des deutsch-slowenischen Koordinationsausschusses der Diözese Gurk, 9, Klagenfurt 1980.

2 Tone Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980 (dalje: Ferenc, Quellen), dok. 214, 216, 217, 219 in 291; Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942. Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992 (dalje: Volks- und staatsfeindlich); Auguštín Malle /ur./red.), Pregon koroških Slovencev. Die Vertreibung der Kärntner Slowenen. 1942–2002. Klagenfurt/Celovec 2002 (dalje: Pregon koroških Slovencev); Marko Gariup, Opcija za tretji rajh v Kanalski dolini. Trst 2000; National Archives Washington, microcopy T-81, navitek 279, Me-sečna poročila o sprejemanju optantov iz Južne Tirolske in Kanalske doline na Koroškem.

3 Ferenc, Quellen, dok. 235.

medtem pa bo krepila svojo obrambno moč z vsemi dosegljivimi sredstvi.⁴ Zelo močno je bilo namreč prepričanje, da ne gre verjeti obljubam nacističnih voditeljev ter da pomeni anšlus samo prvi korak k uresničitvi starega velikonemškega cilja, t. j. nemškega mostu do Jadrana.

Zato je nastalo splošno vznemirjenje zlasti v Sloveniji, ki je bila, potem ko je velika Nemčija postala stvarnost in sosedna na Karavankah, najbolj izpostavljena. Narodno-obrambna misel in gibanje v okviru organizacij posameznih političnih taborov sta sicer oživela že sredi tridesetih let, predvsem v skrbi za narodne manjšine v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, toda po anšlusu je bila osrednja pozornost obrnjena predvsem k severni meji in proti nadaljnjemu širjenju nacističnih organizacij in njihove propagande. Narodnoobrambno gibanje se je najbolj potrjevalo v množičnih akcijah za uresničitev različnih narodnih zahtev, v predvolilnih nastopih, na demonstracijah, shodih, taborih, izletih, kulturnih in športnih prireditvah. Izrazito protifašistično gibanje se je vse bolj širilo in zajelo vse sloje prebivalstva, ne glede na strankarsko pripadnost. Izstopali so zlasti študentje in nasploh mladina, ki so bili kritični do zunanje-politične preusmeritve Jugoslavije na Nemčijo in Italijo ter tudi do režima JRZ, ki ga je v Sloveniji kot njegov sestavni del predstavljala Koroščeva SLS. Tedaj maloštevilni in podtalno delujoči slovenski komunisti so se v sklopu ljudskofrontne politike na podlagi protifašizma in programa reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja osredotočili prav na te nezadovoljne skupine.⁵ Posebno obliko v protifašistični dejavnosti po anšlusu predstavljajo tudi skupine iz liberalnega tabora, ki so v sodelovanju z različnimi britanskimi obveščevalnimi službami tajno delovale na obveščevalnem področju, pri sabotajah in pri reševanju emigrantov iz Nemčije itd.⁶ Čeprav je imel voditelj SLS dr. Anton Korošec kot notranji minister pomembno vlogo v jugoslovanski vladi, na katero so leteli očitki glede stališča do anšlusa, so se tudi v katoliškem taboru z dejavnostjo prek svojih narodnoobrambni organizacij pridružili splošnemu razpoloženju v slovenski javnosti. Tudi Koroščevi ukrepi kot notranjega ministra proti nemški manjšini v Jugoslaviji po anšlusu so vplivali, da je bil na prigovarjanje nemškega poslanika Viktorja von Heerena po volitvah leta 1938 odstranjen iz Stojadinovičeve vlade.⁷

V tem času tradicionalni idejni tabori na Slovenskem, nastali konec 19. stoletja, t. j. katoliški, liberalni in marksistični, niso bili več enotni. Na podlagi novih opredelitev, zlasti v odnosu do komunizma in fašizma, je v tridesetih letih prihajalo do prestrukturiranja političnega prostora. V najmanjšem taboru na Slovenskem, t. j. med marksisti, so na račun socialistov pridobivali zlasti komunisti, ker so se preusmerili k perečim problemom tedanje slovenske družbe (protifašizem, nacionalno vprašanje). Kljub temu so bili komunisti na Slovenskem še vedno maloštevilni. Slovenski liberalci so bili razcepljeni na množico različnih političnih in intelektualnih skupin, ki jih je najbolj ločeval prav odnos do aktualnih problemov (narodnega vprašanja, državne ureditve, demokracije, fašizma in komunizma). Tem vprašanjem so se pridružili še generacijski spori, tako da je bil celoten tabor v precejšnji krizi in so se že začele, zlasti med mlajšimi, pojavljati prve zahteve po njeni preobroditvi in strnitvi vrst.⁸ Med največjimi

4 Dušan Biber, Britanci o Stojadinoviču in Münchnu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978, št. 1, 112 (dalje: Biber, Britanci o Stojadinoviču).

5 Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972; Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978.

6 Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002.

7 Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana 1966, 152–154 (dalje: Biber, Nacizem in Nemci).

8 Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, 44–46 (dalje: Godeša, Kdor ni z nami).

centralističnimi in unitarističnimi pritiski je v prvi polovici tridesetih let prišlo do več političnih pobud (npr. federalistična slovenska deklaracija SLS), ki so zblížale in na narodni osnovi povezale zelo nasprotno politične skupine. Po vstopu Korošca v vlado leta 1935 pa je politika vodilne katoliške stranke doživela preobrat. V njej se je okrepilo tudi trdo ideološko jedro, ki se je zavzemalo za zaostren ideološki boj in novo delitev duhov – tokrat ne le, kar zadeva liberalizem, temveč posebno kar zadeva komunizem, zlasti še po začetku španske državljanske vojne in papeški okrožnici Divini redemptoris (1937).⁹ Ob dejstvu, da je bila tedaj dejanska možnost komunistične revolucije zanemarljiva, je bil umetno vzpostavljen in nato vzdrževan občutek komunistične nevarnosti predvsem v funkciji načrtovane popolne prevlade v vseh segmentih slovenske družbe, ki se je najbolj radikalno izrazil v reku "le dober katoličan je lahko pravi Slovenec". Na takih temeljih so poskušali strniti vrste tudi v katoliškem taboru. Ta usmeritev vodstva katoliškega gibanja v drugi polovici tridesetih let pa je imela mnogokrat prav nasprotno učinke od pričakovanih. Umetno poudarjanje komunistične nevarnosti je komunistom pripisovalo večjo vlogo, kot so jo dejansko imeli, hkrati pa je poskus nasilnega poenotenja pospešil diferenciacijo v katoliških vrstah in okrepil njihovo opozicijsko usmeritev. Tako je bilo tudi v tradicionalno homogenem in v slovenskem političnem prostoru prevladujočem katoliškem taboru tik pred drugo svetovno vojno več skupin, ki so se razlikovale v odnosu do ključnih problemov svojega časa.

Kljub temu, da je znotraj vseh idejnih taborov anšlus okrepil občutek narodne ogroženosti, pa tudi v tako pomembnih vprašanjih, ne glede na ideološke razlike, ni prispeval k skupnemu nastopanju oziroma koncentraciji političnih sil. Tako je Kocbekova, sicer nekaj kasneje izražena zahteva ("najprej zgodovinsko, nato ideološko stališče") na predvečer druge svetovne vojne ostala v izraziti manjšini.

Na začetku druge svetovne vojne leta 1939 so se Slovenci znašli v izjemno neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi slabo prikrivanih osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov, v notranji politiki pa je bila po sporazumu Cvetković-Maček (26. avgust 1939) slovenska politika potisnjena na obrobje. Sporazum je namreč pomenil, da je jugoslovanski politični vrh v federalistični preureditvi države upošteval le rešitev hrvaškega vprašanja, medtem ko so slovenskega obšli. Najmočnejša slovenska avtonomistično-federalistična sila, nekdanja SLS, je zato skušala doseči, da se v Jugoslaviji reši tudi državnopravni položaj slovenskega naroda. Prizadevanja v obliki zahteve po ustanovitvi Banovine Slovenije so sicer intenzivno potekala (npr. priprava besedil za vrsto uredb, študija dr. Andreja Gosarja *Banovina Slovenija* itd.), vendar so priprave prekinili zaradi zunanjepolitičnih razlogov, tako da na zadnjem zasedanju februarja 1941 o ustanovitvi Banovine Slovenije banski svet ni več razpravljal.¹⁰ To pa seveda ni pomenilo načelne opustitve zahtev po avtonomiji, bile so le prestavljene v prihodnost.¹¹

Vodstvu SLS na čelu s Korošcem tako pri oblikovanju svoje nacionalne politike pravzaprav ni ostajalo veliko manevrskega prostora. Tako se je še bolj utrdilo prepričanje o jugoslovanskem državnem okviru kot najboljši rešitvi nacionalnega vprašanja, tako naj bi Korošec na začetku vojne izjavil, da "je tudi najslabša Jugoslavija za

⁹ Peter Vodopivec, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), 37 (dalje: Vodopivec, Moč in nemoč).

¹⁰ Jurij Perovšek; Miroslav Stiplovšek, Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941. Od sanj do resničnosti (Razvoj slovenske državnosti). Ljubljana 2001, 117–118.

¹¹ Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta (zbornik). Ljubljana 1997, 25–32.

Slovence najboljša rešitev".¹² V mednarodnem pogledu pa je bil cilj vodstva SLS Jugoslavijo čimdlje časa obdržati zunaj vojaškega spopada.

V že navedeni izčrpnji analizi, ki so jo po anšlusu napisali britanski diplomati v Beogradu, so v Londonu ugotavljali: "Dejstvo je, da britanski nasveti ali francoski očitki ne bodo odločali o prihodnji politiki Jugoslavije. Pobuda je v rokah Nemčije, pot, po kateri gre Jugoslavija, bo rezultat akcije Nemčije, in upajmo, napak Nemčije."¹³ Po začetku druge svetovne vojne so se ta predvidevanja izkazala za resnična, saj je jugoslovanska vlada sicer razglasila uradno nevtralnost, a se je bila dejansko prisiljena približevati silam osi, ki so imele pobudo. Ta usmeritev je prišla posebno do izraza po padcu Francije poleti 1940, ko so sile osi obvladovale evropsko celino in se je mnogim zdelo, da je njihova zmaga neizbežna. V takem položaju se je Korošec, ki je na željo princa namestnika Pavla Karadjordjevića junija 1940 ponovno vstopil v vlado, odločil za politiko tesne naslonitve na nacistično Nemčijo. Kot prosvetni minister je začel izdajati prve rasistične in protisemitske uredbe. Nemški diplomati so tako jeseni 1940 ocenjevali, da bo Korošec lahko koristen za nemške interese, ker je edini pomembnejši jugoslovanski državnik, ki z resničnim notranjim prepričanjem vodi boj proti Judom, prostozidarjem in komunistom, in hkrati vidi edino možnost za zaščito slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os, zlasti na Nemčijo.¹⁴ Sicer pa so menili, da je v srcu še vedno nenaklonjen Nemcem in izvaja tako proosno politiko predvsem zaradi strahu pred nemško močjo. Po Koroščevi smrti je tudi njegov naslednik na čelu SLS, duhovnik dr. Fran Kulovec, čeprav se je bolj kot predhodnik povezal z voditeljem HSS dr. Vladkom Mačkom, nadaljeval s tako usmeritvijo in tudi podprl pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Že Korošec je računal z možnim razpadom Jugoslavije in je skušal po slovaškem zgledu pripraviti ugodna tla za morebitno rešitev položaja ob okupaciji Slovenije. V tem smislu gre razumeti tudi akcijo dr. Kulovca in dr. Mihe Kreka 5. aprila 1941 pri slovaškem poslaniku v Beogradu in Natlačnov odhod v Celje 11. aprila 1941.¹⁵ Toda politika treh okupatorjev, nemškega, italijanskega in madžarskega, je nato dejansko pokazala, da v "novem" nacističnem redu ni prostora niti za Slovence kot etnično enoto, kaj šele za slovensko državo.

Narodnoobrambno gibanje je bilo po začetku druge svetovne vojne, zaradi silam osi naklonjene politike SLS, pa tudi zaradi spremenjene politike slovenskih komunistov po paktu Hitler-Stalin, nekoliko oslajljeno. Po navezavi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo (junij 1940) so jugoslovanski komunisti začeli z ustanavljanjem Društva prijateljev Sovjetske zveze, kar je v Sloveniji pomenilo predvsem nasprotovanje enostranskemu navezovanju na nacistično Nemčijo, kar je prav takrat zagovarjal dr. Korošec. Jeseni 1940 pa so na 5. državni konferenci KPJ v svoje delovanje posredno vključili tudi protifašistično stališče, ki je bilo zaradi veljavnosti pakta Hitler-Stalin zavito v še bolj nedoločen izraz "nevarnost totalitarnih držav".¹⁶ Kljub tej previdnosti so tako stališče KPJ v nemškem poslaništvu v Beogradu že razumeli kot "napo-

¹² Ruda Jurčec, *Skozi luč in sence 1914–1958*, III. del (1935–1941). Buenos Aires 1969, 293.

¹³ Biber, *Britanci o Stojadinoviću*, 112.

¹⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, 225–226.

¹⁵ Bojan Godeša, *Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo*. Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovinci in leto 1941), 82–84 (dalje: Godeša, *Odnos SLS*).

¹⁶ Bojan Godeša, *Priprave na revolucijo ali NOB? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo)*. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, 76–77.

ved boja proti politiki sil osi".¹⁷ V skladu z novo opredelitvijo so se komunisti začeli povezovati tudi z različnimi opozicijskimi skupinami meščanskih strank. Tako so v Sloveniji navezali stike s predstavniki krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze ter predstavniki Sokolov, ki so bili nezadovoljni s politiko uradnega vodstva, in z njimi sklenili akcijske sporazume. Tako se je porajalo jedro bodoče Osvobodilne fronte slovenskega naroda ravno v času (februar 1941), ko so tudi britanski diplomati opazili, da je narodnoodporniška volja med prebivalstvom v Sloveniji vsekakor prisotna in živa.¹⁸

3. Odnos nacistov in drugih Nemcev do Slovencev

Nemški nacizem v svoji nacionalistični ali celo šovinistični ter rasistični ideologiji na Slovane ni gledal prijazno, poleg tega pa je ravno v slovanskih deželah iskal življenjski prostor (Lebensraum) za nemški narod ali tudi za Germane. Vodja Nemškega rajha Adolf Hitler je še posebej sovražil Čeha in Slovence, ki da so pripomogli k okrnitvi Avstrije. Program Nemške nacionalnosocialistične delavske stranke (NSDAP) iz leta 1920 je zahteval združitev Nemcev v veliko Nemčijo in odpravo versajske in senžermenske mirovne pogodbe; odprava senžermenske mirovne pogodbe bi seveda pomenila tudi vrnitev vsaj dela slovenskega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji. Nemci v Avstriji so leta 1918 zelo nasprotovali, da bi od Avstrije odtrgali del Koroške in Štajerske. Tako kot nemški krogi niso bili zadovoljni s senžermensko mirovno pogodbo, slovenski niso bili zadovoljni z izidom plebiscita na Koroškem 10. oktobra 1920.

Nemški publicisti so med dvema vojnama zahtevali vrnitev delov slovenskega ozemlja Avstriji, ali po marcu 1938 k Nemškemu rajhu, in so svoje zahteve utemljevali na različne načine, največ z nacionalnopolitičnimi, gospodarskimi in s prometnimi razlogi. Med nemškimi publicisti je bil najzahtevnejši dr. Friedrich Lange z značilnim psevdonimom Adriaticus, ki je zahteval tudi vrnitev cele Kranjske,¹⁹ med znanstveniki pa dr. Helmut Carstanjen, ki je zahteve po vrnitvi precejšnjih delov slovenskega ozemlja utemeljeval s teorijo o nemškem narodnem ali kulturnem prostoru, ki jo je pred njim razvil nemški geograf Albrecht Penck,²⁰ in vindišarsko ali vendsko teorijo, ki jo je leta 1914 v Celovcu razglasil neimenovani pisec in nadaljeval zgodovinar dr. Martin Wutte.²¹ Najobsežnejše Carstanjenovo delo *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, ki ga je objavil leta 1934 pod psevdonimom Gerhard Werner, vsebuje sklep: "Ker sestavljajo Vendi na Spodnjem Štajerskem veliko večino prebivalstva in vidijo v nemštvu svoje naravno in zgodovinsko vodstvo, je tudi dežela – ne glede na vsa državopolitična trenja – slej ko prej nemška in jo je glede na celotni narodni prostor treba videti kot nemško obmejno krajino."²² V neki drugi svoji razpravi pa je dr. Carstanjen zahteval priključitev severne polovice Prekmurja Avstriji.²³

17 Dušan Biber, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, 125.

18 Godeša, Odnos SLS, 97; Vodopivec, Moč in nemoč, 41.

19 Adriaticus, Deutschlands gerechte Grenzen. Berlin 1924, 65–68.

20 Albrecht Penck, Deutscher Volks- und Kulturboden; Dušan Biber, Nacizem in Nemci.

21 Martin Wutte, Deutsch – Windisch – Slowenisch. Klagenfurt 1927.

22 Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. Leipzig 1935.

23 Gerhard Werner, Das Deutschtum des Übermurgebietes (Prekomurje). Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XVII, B. d., 1933, 76–90.

Pri razdelitvi vplivnih območij v Jugovzhodni Evropi naj bi Jugoslavija prišla pod vplivno območje Kraljevine Italije, ki se je pripravljala, da jo napade in si prisvoji njeno ozemlje ali vsaj njegove dele. Hitler je bil v začetku temu naklonjen, ko pa se je zapletel v vojno z Veliko Britanijo, je Benitu Mussoliniju to odsvetoval, še posebno, ko je videl, da se bo vojna z Veliko Britanijo zavlekla in ko je sklenil napasti Sovjetsko zvezo. Ko je Hitler po zlomu Francije pričakoval premirje z Veliko Britanijo in ji ponujal gospostvo na drugih celinah in oceanih in ko je v Srednji in Jugovzhodni Evropi prišlo do ozemeljskih sprememb, so pokrajinski obmejni urad v Celovcu (Gaugrenzlandamt der NSDAP) in Südostdeutsches Institut v Gradcu, ustanovljen leta 1939, ter verjetno tudi nekateri osrednji državni ali strankini uradi v Berlinu sestavili nekaj spomenic z zahtevami po spremembi jugoslovansko-nemške državne meje oziroma po vključitvi nekaterih slovenskih območij v Nemški rajh. V Celovcu so julija 1940 sestavili spomenici o Mežiški dolini in t. i. jeseniškem trikotniku, s katerima so mislili ves radovljiški okraj, avgusta pa še spomenico o radovljiškem, kranjskem in kamniškem okraju, ki so mejili na Koroško. V Gradcu so julija 1940 sestavili spomenico o južni meji Štajerske in v njej predvideli tri možnosti za novo mejo: 1) t. i. vitanjsko črto, ki sta jo takoj po prvi svetovni vojni zagovarjala graška znanstvenika geograf Robert Sieger in zgodovinar Hans Pirchegger, 2) t. i. laško črto (po mestu Laško) med Savinjo in Savo južno od Celja in 3) nekdanjo štajersko deželno mejo na Savi in Sotli. K tej spomenici so v Gradcu napisali še t. i. dopolnilne pripombe, v katerih so se zavzeli tudi za priključitev zahodne polovice Prekmurja k Nemškemu rajhu, predvideli pa so tudi možnost, da bi k rajhu priključili območja južno od Save na Kranjskem in vzhodno od Sotle na Hrvaškem. V teh spomenicah so večinoma enako kot prej v literaturi utemeljevali upravičenost priključitve slovenskih območij k Nemškemu rajhu. Vsaj v osnutku sta nastali še dve spomenici v Celovcu in Gradcu. V tisti iz Celovca so si prizadevali politično, zemljepisno in tudi gospodarsko utemeljiti upravičenost priključitve skoraj vse Kranjske in dela slovenske Štajerske h Koroški in tako tudi k Nemškemu rajhu. V spomenici iz Gradca pa so predvideli upravopolitično razdelitev in nacionalnopolitično ureditev slovenske Štajerske po predvideni priključitvi k Nemškemu rajhu. Spomenice iz Gradca in Celovca so obravnavali v nekaterih osrednjih državnih in strankinih uradih v Berlinu. Nemški rajh nekaj časa še ni imel priložnosti, da bi začel uresničevati zahteve po priključitvi slovenskih območij. Ko pa se mu je aprila 1941 po zmagi nad Jugoslavijo ta priložnost ponudila, je moral pri razkosanju in delitvi slovenskega ozemlja bolj kot poleti 1940 upoštevati imperialistične pretenzije sosednjih držav, t. j. Italije in Madžarske.²⁴

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu so nacisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah Koroški in Štajerski ustanovili nekaj uradov, ki so se ukvarjali tudi z zadevami sosednjih slovenskih pokrajin. Najprej so sredi maja 1938 v Gradcu ustanovili Südostdeutsches Institut, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen in je sodil pod notranje ministristvo. Opirajoč se na dotedanje delo društev "Deutscher Schulverein Südmark", "Volksbund für das Deutschtum im Ausland" ter "Bund Deutscher Osten", je proučeval pomembnejša vprašanja nemštva v Jugovzhodni Evropi, zlasti pa njegova nacionalna vprašanja, in tako pomagal raznim organizacijam in ustanovam, zavezanim za delo s t. i. Volksdeutscherji.

Drugi takšni ustanovi, ki sta se ukvarjali tudi z zadevami v Sloveniji, sta bila pokrajinska obmejna urada NSDAP v Gradcu in Celovcu, pristojna za reševanje vseh tistih vprašanj v stranki, ki so bila posebna glede na to, da sta bili Štajerska in Koroška obmejni pokrajini. Njuno ustanovitev je vodstvo stranke odobrilo 3. februarja 1939; v

²⁴ Tone Ferenc, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, 29/1975, št. 1–2, 219–246.

Gradcu ga je vodil Anton Dorfmeister, v Celovcu pa Alois Maier Kaibitsch. Oba sta kasneje postala tudi pomembna funkcionarja v zasedenih slovenskih pokrajinah. Tudi pri pokrajinskih civilnih upravah – državnih namestništvi (Reichsstathalterei) v Gradcu in Celovcu sta delovala z nacionalnopolitičnimi zadevami.²⁵

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu sta nemška policija in vojska razširili svojo organizacijo tudi na Štajersko in Koroško. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) v Berlinu je v Gradcu in Celovcu ustanovil odseka varnostne službe (Sicherheitsdienst – SD), ki sta se pod vodstvom višjih esesovskih častnikov Otta Lurkerja in Fritza Volkenborna ukvarjala tudi z obveščevalnim delom v Sloveniji. Podobno je nemška vojaška obveščevalna služba "Abwehr" v omenjenih mestih ustanovila svoja centra, zakrita z imenom vojaški arhiv (Wehrmachtsarchiv). Vodila sta ju majorja Radtke in Andreas Zizelsberger. Vsi štiri obveščevalni centri v omenjenih mestih so imeli svoje obveščevalce v Spodnji Štajerski, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, ki jim niso prinašali samo podatkov vojaškega značaja, temveč tudi podatke o civilnih ustanovah in posameznikih. Jugoslovanske oblasti so nekaterim prišle na sled in jih kaznovale. Obveščevalno delo v slovenskih pokrajinah se je razširilo po izbruhu druge svetovne vojne. V slovenski Štajerski je bil zlasti močan in delaven nemški vo-hunski center v Celju.²⁶

4. Okupacija in razkosanje Slovenije 1941

a) Vojaške operacije aprila 1941

Po vojaškem udaru v Beogradu in množičnih demonstracijah prebivalstva Jugoslavije je Adolf Hitler 27. marca 1941 sklenil napasti Jugoslavijo in jo razbiti, tako kot vojaško silo kot državo, ter je k operacijam in zasedbi povabil tudi tiste sosednje države, ki so bile že članice trojnega pakta in so imele ozemeljske zahteve do Jugoslavije. Za operacije na slovenskem ozemlju je določil 2. nemško armado, medtem ko je Italija zanje določila 2. italijansko armado, ki naj bi z glavnimi operacijami začela šele potem, ko bi nemška vojska s severa prišla globlje v notranjost Jugoslavije. 2. nemška armada je na široki črti od Blatnega jezera do zahodnega roba Karavank od 6. aprila zjutraj prodirala z dvema armadnima zboroma (51. pehotnim in 49. gorskim) ter enotami 188. gorske divizije, zbranimi večinoma iz Zgornje Štajerske in Koroške (t. i. enote Feurzauber). Potem ko je po dveh dneh dosegla črto Dolnja Lendava – Ljutomer – Ormož – Maribor – Dravograd, je po prodoru tankovske enote v Zagreb in razglasitvi neodvisne države Hrvaške (NDH) 11. aprila sledil splošni prodor nemške in italijanske vojske v notranjost dežele, iz katere se je glavnina jugoslovanske vojske umaknila na Hrvaško in tam padla v nemško ujetništvo. Do 15. aprila sta obe vojski zasedli večino večjih krajev Dravske banovine; naslednji dan je nemška vojska madžarski vojski izročila Prekmurje. Ker so nemške operativne enote iz omenjenih armadnih zborov odšle s slovenskega ozemlja, so vojaško zasedbeno upravo, ki je trajala le do 14. aprila 1941, izvajale enote 188. gorske divizije in tiste operativne enote, ki so zaradi hitrega konca vojne (vdaja jugoslovanske vojske je bila že 17. aprila 1941) zamudile operacije (npr. 52. pehotni

²⁵ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 98–100.

²⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 118–128. Isti, Celjski vohun Werner Stiger, vodja vohunskega centra v Celju. Zgodovina za vse, 5/1998, št. 1, 77–92.

armadni zbor).²⁷ Zaradi pravočasnega umika jugoslovanske vojske iz Slovenije so v nemško vojno ujetništvo na slovenskem ozemlju padle le enote z obmejnih položajev. Nemška vojska med svojimi operacijami v Sloveniji ni nasilno nastopala proti civilnemu prebivalstvu, čigar odnos do nje je bil različen: od nenaklonjenosti narodno zelo zavednih Slovencev prek pričakovanj z nacistično socialno demagogijo zajetih revnejših slojev do gorečega navdušenja nemške manjšine, ki je v nemški zasedbi dežele gledala rešitev izpod "srbskega jarma". Slovensko ozemlje, že predvideno za vključitev v Nemški rajh, ni bilo podvrženo rušilnemu bombardiranju in obstreljevanju, zato pa mu je večjo gmotno škodo povzročila jugoslovanska vojska z razstrelitvami prometnih naprav. Ni pa morda zanemarljiva škoda, ki jo je nemška vojska zaradi neustrezne menjave povzročila z nakupovanjem blaga.

b) Razkosanje Dravske banovine med tri sosednje države

Usodo posameznih delov Jugoslavije je določal sam Hitler, in to že ob sklepu za vojno proti njej. Tik pred začetkom vojaških operacij 3. aprila, in sredi njih 12. aprila, je s "smernicami za razdelitev Jugoslavije"²⁸ natančneje določil, kaj dobi katera od sosed. Nemčiji je določil s pasom Dolenjske razširjeno Slovensko Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino. Italija in Madžarska sta dobili komaj polovico toliko ozemlja kot Nemčija sama, in sicer Madžarska Prekmurje in Italija ostalo. S to razdelitvijo niso bile zadovoljne niti Nemčija niti nobena od drugih držav, vsaka je namreč hotela imeti še kaj več, vendar širših sestankov zainteresiranih držav o razkosanju ni bilo, celo dunajski pogovori med zunanjima ministroma Nemčije in Italije niso spremenili ničesar. Italija bi npr. rada imela premogovni revir v Zasavju in železniško zvezo po Savski dolini proti Zagrebu.²⁹ Vse tri države so sklenile načelne pogodbe o razmejitvi, meddržavne razmejitvene komisije pa so se nato do pomladi 1943 ukvarjale le s podrobnostmi. Nove državne meje so živo zarezale v slovensko narodno telo, pretrgale gospodarske, kulturne in človeške zveze med pokrajinami; zlasti neugodna je bila meja pri Ljubljani, ki je od mesta odrezala njegovo gospodarsko zaledje med Kranjem in Kamnikom. O razdelitvi imetja in dolgov zasedene in razkosane Kraljevine Jugoslavije sta se pogajali samo Nemčija in Italija. 22. julija 1942 sklenjeno pogodbo, ki je upoštevala število prebivalstva po štetju iz leta 1931 v vsaki zasedbeni enoti, sta nato dali podpisat še Madžarski, Bolgariji in NDH.³⁰

²⁷ National Archives Washington, microcopy T-312, navitki 1121, 1149 in 1150, gradivo 2. nemške armade; Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 3. Das Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der "non belligeranza" Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten. Stuttgart 1984, 442–460; Klaus Ols-hausen, Das Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941. Stuttgart 1973.

²⁸ Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945 (dalje: ADAP), Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 291, Allgemeine Absichten für die spätere Organisation der Verwaltung im jugoslawischen Raum, 3. April 1941. Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher, Bd. XXVII, Nürnberg 1948, Dok. Nr. 1195-PS, 60–62, Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens, 12. April 1941.

²⁹ ADAP, Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 385, Zapisnik pogovora Ribbentrop-Ciano na Dunaju 21. in 22. aprila 1941.

³⁰ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 1943, 26. Kos, 31. 3. 1943, Sporazum o likvidaciji imovine bivše jugoslovanske države in o nekaterih drugih s tem spojenih finančnih vprašanjih.

c) Uvedba civilne uprave

Civilno upravo za nemško zasedbeno območje v severni Sloveniji so v Berlinu, Gradcu in Celovcu določili še pred napadom na Jugoslavijo. Določili so mu podoben položaj, kot pred tem zahodnim poljskim območjem – Povartju in Gdanku, Alzaciji, Lotaringiji in Luksemburgu, t. j. civilno upravo pod vodstvom šefov iz najbližjih sosednih pokrajin. Vzpostavil jo je Hitler z odlokoma 14. aprila 1941, ko je za šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski in v "zasedenih območjih Koroške in Kranjske" imenoval najvišja strankina funkcionarja v Štajerski in Koroški dr. Sigfrieda Uiberreitherja iz Gradca in Franza Kutschero iz Celovca, oba doma iz avstrijskih pokrajin. Imela sta skoraj neomejena pooblastila in bila odgovorna neposredno Hitlerju, le zadeve pošte in železnice sta morala usklajevati z njunima ministrstvom; navodila jima je lahko dajal tudi pooblaščenec za štiriletni načrt Hermann Göring. Državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler pa je oba šefa civilne uprave imenoval za svoja pooblaščenca. V Berlinu je upravne zadeve za obe začasni pokrajinski upravni enoti usklajeval poseben oddelek v notranjem ministrstvu, ki je imel pri njej tudi svoja zvezna uradnika. V odlokih, ki sta ju sopodpisala tudi generalfeldmaršal Wilhelm Keitel in vodja državne pisarne dr. Heinrich Lammers, je Hitler izrecno povedal, da ne bosta objavljena.³¹ Šefa civilne uprave sta upravo iz Maribora in z Bleda vodila do 15. novembra 1941 oziroma 12. januarja 1942, ko sta se vrnila v Gradec in Celovec.

5. Preureditev uprave, njena sestava in ponemčenje

a) Štaba civilne uprave v Mariboru oziroma Gradcu in na Bledu oziroma v Celovcu

Šefa civilne uprave sta si svoja akcijska štaba uredila 15. aprila v Mariboru in 30. aprila 1941 na Bledu, t. j. nekaj dni zatem, ko je italijanska vojska zapustila območje na desnem bregu reke Save. Vanju sta zaradi začasnega značaja svojih uradov za poverjenike za posamezna upravna področja vključila uradnike iz uradov državnih namestništev iz Gradca in Celovca in drugih pokrajinskih uradov iz avstrijskih pokrajin, izjema je bil le Uiberreitherjev poverjenik za lovstvo, ki je bil mariborski Nemeč. Število poverjenikov za posamezna področja je bilo različno, večje npr. za Spodnjo Štajersko kot za Gorenjsko in Mežiško dolino. Čeprav so bili nekateri obenem že vodje oddelkov v državnih namestništvih v Gradcu ali Celovcu, so bili v štabih šefov civilne uprave pristojni le za zasedena slovenska območja.³² Za usklajevanje dela poverjenikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko je imel večinoma vladni predsednik (namestnik državnega namestnika za državno upravo) dr. Otto Müller – Haccius v Mariboru in nato v Gradcu občasne "štabne pogovore" (Stabsbesprechungen).³³ O njih so se ohranili že objavljeni zapiski. Oba šefa civilne uprave sta izdajala tudi svoja uradna lista (Verordnungs- und Amtsblatt), na začetku so bile nekatere odredbe v zvezi s prebivalstvom neuradno prevedene v slovenščino, kmalu pa so bile dosledno samo v nemščini. Notranje in zunanje poslovanje v štabih šefov civilne uprave je bilo samo nemško.

³¹ Ferenc, Quellen, dok. 16.

³² Tone Ferenc, Okupacijska uprava na Slovenskem in njeno gradivo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje: PZDG), 1980, št. 1-2, 31-56.

³³ Stefan Karner (Hg.), Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1944. Graz 1996.

b) Okrajni in okrožni politični komisarji oziroma deželni svetniki (oz. mariborski nadžupan)

Prevzem uprave na ravni nekdanjih jugoslovanskih srezov ali okrajev ter mestnih poglavarstev je bil različen. Ponekod, npr. v Mariboru, na Ptuj in Ljutomeru so še pred prihodom nemške vojske oblast prevzeli predstavniki Švabsko-nemške kulturne zveze in začeli nastavljeni nove župane in uvajati prve germanizacijske ukrepe. Okrajne politične komisarje, imenovane že 3. aprila, ki so bili vsi iz Zgornje Štajerske, so skupaj z oboroženimi oddelki civilne uprave in stranke (policija, orožništvo, SA, NSKK) z avtomobilskimi kolonami 14. in 15. aprila poslali v spodnještajerska mesta. Hkrati so političnega komisarja iz Koroške poslali v Mežiško dolino, medtem ko so politične komisarje za gorenjske okraje poslali šele proti koncu aprila 1941. Čez nekaj tednov so začeli prilagajati upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah; 1. julija in 1. avgusta 1941 so v Spodnji Štajerski ustanovili osem podeželskih in eno mestno okrožje (Maribor), ki so jih vodili okrožni politični komisarji, dokler jih niso 1. februarja 1942 preimenovali v deželne svetnike (Landrat), mariborskega pa v nadžupana (Oberbürgermeister). Zunaj teh okrožij sta ostala dva okraja, in to Ljutomer, ki ga je upravljal deželni svetnik iz Radgone, in Dravograd, ki so ga po ukinitvi občine vključili v okrožje Celovec in Velikovec. Njihovi uradi so imeli po nekaj deset uradnikov, večinoma Nemcev, zaradi njihovega pomanjkanja pa tudi nekaj Slovencev, večjih nemščine. Notranje in zunanje poslovanje v uradih političnih komisarjev in deželnih svetnikov ter nadžupana je bilo samo v nemščini. Vsak politični komisar ali deželni svetnik oz. nadžupan je imel ob sebi več poverjenikov, ki so jih pripeljali s seboj ali pa izbrali iz vrst tamkajšnjih Nemcev. Za preskrbo so imeli dva urada, in to gospodarski urad (Wirtschaftsamt) in prehranjevalni urad (Ernährungsamt), ki sta jima bila področno nadrejena deželni gospodarski urad (Landeswirtschaftsamt) v Salzburgu in deželni prehranjevalni urad (Landesernährungsamt) v Gradcu.³⁴

c) Župani

Če niso dotedanjih slovenskih županov odstranili zastopniki Švabsko-nemške kulturne zveze ali od njih imenovani nemški okrajni glavarji, sta šefa civilne uprave med prvimi ukrepi razpustila pred vojno izvoljene občinske odbore, nemški politični komisarji pa so imenovali nove župane. Izbrali so jih večinoma izmed tamkaj živečih Nemcev, redkeje izmed Nemcev, ki so prišli iz sosednjih avstrijskih pokrajin. Zaradi pomanjkanja obojih pa predvsem v majhnih podeželskih občinah tudi iz vrst starejših Slovencev, večjih nemščine. V tem pogledu je bila od okraja do okraja in od okrožja do okrožja sestava zelo pestra; zanesljivo pa v nobenem mestu Slovenec ni mogel postati župan. Poslovanje občinskih uprav je bilo načeloma samo v nemščini. Kjer so bili župani Slovenci, se je s strankami dalo poslovati tudi v slovenščini.

d) Delež narodnosti pri nosilcih upravnih organov (Nemci iz rajha : Nemci iz avstrijskih pokrajin : Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin : Slovenci) bo treba po sicer redko ohranjenem gradivu uradov političnih komisarjev oziroma deželnih svetnikov ter po gradivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev za Slovenijo šele natančneje ugotoviti. Kolikor vemo, je bilo Nemcev iz t. i. starega rajha v upravi zasedenih slovenskih pokrajin zelo malo.

Po poročilu jugoslovanske komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev je bilo za celotno Jugoslavijo med evidentiranimi 4433 nemškimi vojnimi zločinci 2062 Avstrijcev.³⁵

6. Odprava jugoslovanskih (slovenskih) in vzpostava nemških okupacijskih organov, uradov in ustanov

a) Odprava jugoslovanskih zalednih vojaških uradov (vojnih odsekov) in vzpostava nemških vojaških nadomestnih uradov

Zasedene slovenske pokrajine so bile predvidene za vključitev v Nemški rajh. Nacisti so zanje predvidevali tudi uvedbo nemškega nacističnega vojnega prava, t. j. organizacije zalednih vojaških uradov in tudi obvezno služenje dveletnega vojaškega roka, kakršnega so morali služiti nemški državljani v Nemčiji in v priključenih avstrijskih pokrajinah. Že spomladi 1941 so odpravili zaledno organizacijo jugoslovanske vojske, kolikor ni ta razpadla že aprila. V pozni jeseni 1941 so v okrožnih središčih ustanovili vojaške prijavnne urade (Wehrmeldeamt) v Mariboru, Celju in Kranju pa tudi okrajna vojaška poveljstva (Wehrbezirkskommando), podrejena vojaškima nadomestnima inšpekcijama v Gradcu in Celovcu, ki sta bila organa poveljstva 18. vojaškega okrožja (Wehrkreisa) v Salzburgu, na kakršne je bilo razdeljeno območje Nemčije, Avstrije in nekaterih drugih zasedenih pokrajin. Vojaški prijavnni uradi so takoj začeli sestavljati sezname vojaških obveznikov, najprej so zajeli tiste, ki so že imeli nemško državljanstvo, nato pa tudi druge moške določene starosti.³⁶

b) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) policijskih in orožniških organov in vzpostava nemških organov za varovanje javnega reda in miru

Ponekod so jugoslovanski policijski in orožniški organi dočakali nemško zasedbo in se dali razorožiti, ponekod pa so se med vojno aprila 1941 raztepli. Po 27. marcu 1941 so v Gradcu in Celovcu pripravili policijske in orožniške oddelke za slovenska območja in jih z motoriziranimi kolonami 14. in 15. aprila 1941 napolili v slovenska mesta, na sedeže okrajnih političnih komisarjev. Tam so vzpostavili t. i. orožniška okrožja (Gendarmeriekreise), podrejena orožniškima glavarstvoma (Gendarmeriehauptmannschaft) v Mariboru in Celju; takšen urad so hkrati vzpostavili za Mežiško dolino, proti koncu aprila pa še na Gorenjskem, podrejena orožniškemu glavarstvu v Kranju. Orožniški glavarji so bili podrejeni orožniškima komandantoma (Gendarmeriekommandant) za Štajersko in Koroško v Gradcu in Celovcu. Ker je bilo orožništvo sestavni del nemške redarstvene policije (Ordnungspolizei), sta bila oba komandanta podrejena poveljniku redarstvene policije za alpske pokrajine v Salzburgu, ki pa je leta 1941 nekaj časa uradoval v Mariboru in nato do jeseni 1943 na Bledu. Podrejene so mu bile tudi enote (čete, bataljoni in polki) zaščitne policije rajha (Schutzpolizei des Reiches). Aprila 1941 so v zasedene slovenske pokrajine poslali dva okrepljena rezervna bataljona zaščitne policije (72. v Krško in 181. v Kranj), vendar so zaradi nemirnih razmer zlasti na

³⁵ Report of the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and their peoples, The Yugoslav War Crimes Commission, Belgrade 1947.

³⁶ Marjan Žnidarič; Jože Dežman; Ludvik Puklavec, Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje 2001 (dalje: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni).

Gorenjsko morali pošiljati vedno več takšnih enot. Uporabljali so jih predvsem za zatiranje partizanskih enot.³⁷

Posebno pomemben položaj sta imeli varnostna policija in varnostna služba (Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst), določeni za zatiranje nasprotnikov Nemškega rajha in izvajanje drugih nalog, naloženih nemški civilni upravi. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt) v Berlinu je v Mariboru in na Bledu vzpostavil urada komandantov varnostne policije in varnostne službe, ki sta združevala tajno državno policijo (gestapo), kriminalistično policijo in obveščevalno varnostno službo ter v mestih vzpostavila svoje izpostave in postojanke. Leta 1941 sta bila komandanta tudi poveljnika preselitvenih štabov za zasedene slovenske pokrajine. Podrejena sta bila neposredno omenjenemu uradu v Berlinu, v nekaterih disciplinskih in preskrbovalnih zadevah pa inšpektorju varnostne policije in varnostne službe v Salzburgu. Obe veji nemške policije v 18. vojnem okrožju ter t. i. splošno SS v Štajerski, Koroški, Tirolski in Salzburški je usklajeval višji vodja SS in policije v 18. vojnem okrožju, ali za alpske dežele, in to od leta 1941 najprej, Alfred Rodenbacher in za njim dr. Gustav Adolf Scheel, od srede decembra 1941 do konca vojne pa Erwin Rösener.³⁸

c) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) pravosodnih organov in vzpostava okupacijske sodne uprave

Na nemškem zasedbenem območju so bila le okrajna in okrožna sodišča, ki so že med vojno nehala poslovati, nemška civilna uprava pa jih je ukinila. Pravosodni sistem, kakršnega je spomladi 1941 uvedel nemški okupator, je bil – podobno kot nekatera druga področja – podrejen temeljnim potrebam nacistične zasedbene politike. Zato poverjenika za sodstvo pri šefih civilne uprave (dr. Gerhard Amlacher iz Gradca in dr. Paul Messiner iz Celovca) nista vzpostavila sodišč za civilnopravdne in kazensko-pravdne zadeve, temveč namesto njih imenovala "pooblaščenca za izvajanje pravovarstvenih ukrepov" (Bevollmächtigte für die Durchführung einzelner rechtssichernden Massnahmen) v Spodnji Štajerski oziroma uradna sodišča (Amtsgerichte) na Gorenjskem, ki sta jim bila zaupana obravnava in odločanje v nekaterih civilnopravnih zadevah. Dolgo časa si je obravnavo kazensko-pravnih zadev pridržala varnostna policija, in to s kazenskim oddelkom za navadno in z gestapom za politično hudodelstvo. Po začetku nemirnih razmer je od konca julija 1941 na Bledu poslovalo izredno sodišče za sojenje upornikom, ki pa je bilo po svoji sestavi nekakšna policijska komisija za izrekanje smrtnih kazni. Šele kasneje, od pomladi 1943 so obravnavo nepolitičnega hudodelstva prevzela novoustanovljena sodišča, v Spodnji Štajerski npr. deset sodišč z 11 podružnicami, ki pa niso bila ustanove državnega pravosodja, temveč šefa civilne uprave. Po dolgih razpravah med Berlinom, Gradcem in Mariborom so 1. 9. 1944 v Mariboru ustanovili "posebno sodišče za politična kazniva dejanja", vendar je večino kazni še vedno izrekal gestapo. Strokovni pravni kader sta "pravosodju" v Spodnji Štajerski in Gorenjski ves čas nudili deželni sodišči v Gradcu in Celovcu.³⁹

³⁷ Gradivo orožniških in policijskih poveljstev v Arhivu Republike Slovenije (dalje: AS), 2. Dislocirana enota (nekdanji arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani).

³⁸ Tone Ferenc, Gestapo v Sloveniji; Rupert Butler, Ilustrirana zgodovina gestapa. Murska Sobota 1998, 203–251. Isti, Kdo je Erwin Rösener. Delo, 22. 12. 1998–13. 1. 1999.

³⁹ Tone Ferenc, Sodstvo pod okupacijo 1941–1945. Pravo – zgodovina – arhivi. I. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, 199–222 in 225–232.

d) Drugi upravni organi in uradi

Z namenom čimveč upravnih področij prilagoditi tistim v sosednjih avstrijskih pokrajinah in še posebno zaradi potreb po mobilizaciji delovne sile, sta šefa civilne uprave takoj začela uvajati nemško delovno pravo in sta njuna poverjenika za delo na sedežih okrajnih političnih komisarjev ustanovila delovne urade (Arbeitsamt).

Med organi, ki jih je uporabljala nemška civilna uprava v zasedenih slovenskih pokrajinah, sta bili tudi gospodarski zbornici za Štajersko in Koroško. Vsaj prva je imela leta 1941 nekaj časa tudi svojo podružnico v Mariboru. Največji organizacijski poseg je bila v Spodnji Štajerski strnitev vseh energetske virov (elektrarn, premogovnikov, apnenic, cementarn) v družbo za preskrbo energije Südmark (Energieversorgung Süd s sedežem v Mariboru).⁴⁰

Velik pretres sta doživela zavarovalništvo in denarništvo z odstranitvijo tujih zavodov in podreditvi graškim in dunajskim centralam.

7. Temeljni nameni in prizadevanja nemškega okupatorja v zasedenih slovenskih pokrajinah

Dosedanje proučevanje nemške okupacije slovenskega ozemlja med leti 1941–1945 je pokazalo, da je ta imela nekaj temeljnih namenov. Drugače kot italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini, jih nemški okupator ni prikrival, temveč jih je celo javno razglašal.

Šlo ni samo za dejansko, ampak tudi za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu. To naj bi se po izpolnitvi nekaterih pogojev zgodilo razmeroma hitro, drugače kot podoben namen z Alzacijo, Lotaringijo in Luksemburgom, za katere ne vemo, ali so nacisti že predvideli rok za njihovo formalnopravno priključitev. Drugi temeljni namen je bila popolna germanizacija dežele in ljudi, ali kot se temu reče nekoliko drugače: izenačenje nacionalnih meja z novimi državnimi mejami, kar je bil odkriti ali prikriti cilj vseh treh okupatorjev v Sloveniji. Najbrž nacistično vodstvo v Berlinu (še) ni imelo dokončnih stališč glede germanizacije ljudi, saj je Hitler v knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le tla in ne ljudi, v zasedenih slovenskih pokrajinah pa je šlo tudi za germanizacijo večine takratnega prebivalstva. Pri tem je treba upoštevati, da je bila Slovenija okupirana v vojnih razmerah, ki lahko nekatere ukrepe spodbujajo ali krepijo, lahko pa jih tudi ovirajo. Šlo je seveda tudi za nacifikacijo prebivalstva, ki naj bi se čimprej germaniziralo, kar dokazuje uvedba nacističnih organizacij in formacij, kakršne so bile v Nemškem rajhu in v avstrijskih pokrajinah, ali pa vsaj njihova inačica. Kot na drugih nemških zasedbenih območjih sta bila tudi v zasedenih slovenskih pokrajinah temeljni okupatorjev namen in značilnost izkoriščanje človeških sil in gmotnih sredstev, ki so jih zahtevale vojne potrebe. Glede tega je bil nemški okupator precej na boljšem kot druga dva.

⁴⁰ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (dalje: VABUstmk), 1941, Nr. 19, 7. junij, Nr. 29, 6. julij, Nr. 49, 3. november in Nr. 50, 12. november 1941; Stefan Karner, Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz, Wien 1986, 229–239 (dalje: Karner, Die Steiermark im Dritten Reich).

8. Priprave na formalnopravno priključitev k Nemškemu rajhu

Že spomladi 1941 so v Berlinu, najbrž v notranjem ministrstvu, za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu določili rok 1. oktober 1941. Najbrž so se že takrat dogovorili, da bodo obe začasni pokrajinski upravni enoti priključili hkrati. V Berlinu si namreč niso delali nobenih preglavic s tem, da razmere v teh pokrajinah niso povsem enake. To so lahko ugotavljali le v bližnjih središčih – Celovcu in Gradcu. Do omenjenega roka naj bi izpolnili dva pogoja, in sicer prilagodili upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah, h katerima bi priključili obe začasni pokrajinski upravni enoti, ter ti enoti očistili "nezaželenih elementov". Kot smo videli, so prvi pogoj vsaj formalno uresničili že poleti z ustanovitvijo okrožij, drugega pa so začeli uresničevati zagnano in dosledno, vendar so jim celovitejše izvajanje ukrepov onemogočale vojne in dodatno še nemirne razmere, ki jih je povzročil upor jugoslovenskih narodov. Na željo šefov civilne uprave so drugače kot v že omenjenih pokrajinah, predvidenih za priključitev k Nemškemu rajhu, oktobra 1941 uredili državljanstvo zasedenih slovenskih pokrajin. Rok za priključitev so celo dvakrat odložili, in to s 1. oktobra na 1. november 1941 in nato še na 1. januar 1942. Razlog za to je bil v iskanju novega, ustrežnejšega vrhovnega političnega in upravnega funkcionarja za razširjeno Koroško z velikimi nacionalnopolitičnimi nalogami na obeh straneh Karavank. Po namestitvi koroškega rojaka dr. Friedricha Rainerja za pokrajinskega vodjo (gauliterja) 30. novembra 1941 in za državnega namestnika (Reichstatthalterja) za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino 16. decembra 1941 so bili izpolnjeni pogoji za priključitev obeh pokrajin. Vendar je dr. Rainer zaradi velike partizanske zmage v Rovtu pod Blegošem 12. decembra 1941 predlagal Hitlerju odložitev priključitve za šest mesecev, na kar je ta pristal in zaradi nadaljnjih nemirnih razmer nato do formalnopravne priključitve niti ni prišlo. Sta pa oba šefa civilne uprave s svojimi odredbami postopoma uvajala pravne predpise, ki so že veljali na Štajerskem in Koroškem. Tudi zaradi vojnih potreb sta dejansko najbolj vključila gospodarska področja.⁴¹

9. Raznarodovanje kot temeljna naloga nemške zasedbene uprave v Sloveniji

Pri raznarodovanju Slovenije in Slovencev ter Slovenk gre za tri med seboj povezane okupatorjeve ukrepe: 1. množično izganjanje Slovencev in Slovenk, 2. množično naseljevanje Nemcev in 3. germanizacijo. Kot pričajo viri, so nacisti vse tri ukrepe predvideli še pred uvedbo civilne uprave. Hitler je konec marca ali na začetku aprila 1941 ukazal predvidenima šefoma civilne uprave, naj mu ponemčita zaupano jima deželo. Oba sta kasneje, še leta 1941, ponovila njegove besede: "Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!" Hitler je pri tem izhajal iz lažne predpostavke, da da bi bilo zasedeno slovensko ozemlje kdaj nemško in bi ga bilo treba zdaj regermanizirati. Nacistični načrt raznarodovanja je naznanjal uničenje slovenskega naroda kot etnične enote in tako se lahko razume Hitlerjeva trditev 27. marca 1941, da Srbe in Slovence čaka huda usoda.

V glavnem državnem varnostnem uradu in tudi v štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu so leta 1941 in 1942 izdelovali, kot kaže

⁴¹ Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis, 6–7/1952–1953 (Kosov zbornik), 733–767; Tone Ferenc, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. PZDG, 1974, št. 1–2, 157–201.

ločeno, generalna načrta "Vzhod" (Generalplan Ost). Predvidevala sta izgon nekaj milijonov slovenskega življa iz Vzhodne Evrope za Ural in naselitev okoli deset milijonov Nemcev in Germanov na novem "življenjskem prostoru" (Lebensraum), za katerega so si prizadevali nacisti in njihovi privrženci.⁴² Ko so aprila 1942 izvod načrta, izdelanega v štabnem uradu za utrjevanje nemštva pokazali Himmlerju, je ukazal, naj vanj vključijo tudi zasedena območja Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline.

10. Množično izganjanje Slovencev

a) Množičen izgon iz zasedenih slovenskih pokrajin 1941–1942

Med vojno aprila 1941 se je šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler nastanil v Brucku na Muri in v prvi polovici aprila v Celovcu ter 18. aprila v Mariboru podpisal "smernice za izselitev tujerodnih elementov". V njih je ukazal izgnati na tuje štiri vrste prebivalstva, in to 1. narodno zelo za vedne Slovence, zlasti slovensko izobraženstvo, 2. priseljence po letu 1914 na območja, ki so od aprila 1941 nemško zasedbeno območje, 3. obmejno prebivalstvo in 4. osebe, ki se ne bi prijavile v predvideni organizaciji Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, ali ki jih iz političnih, rasnih ali dednozdravstvenih razlogov ne bi sprejeli vanju. Še pred uvedbo civilne uprave je ukazal ustanoviti preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu, ki sta ju vodila komandanta varnostne policije in varnostne službe, dotedanja načelnika odsekov varnostne službe v Gradcu in Celovcu, esesovski polkovnik Otto Lurker in esesovski podpolkovnik Fritz Volkenborn. Takrat je tudi ukazal glavnemu SS rsnemu in kolonizacijskemu uradu v Berlinu, da s svojimi rasnimi preiskovalci rasno preišče vse družine na zasedenem slovenskem ozemlju, da bi rasno oceno uporabili tudi za merilo pri odločanju za izgon in ponemčevanje. Aprila in maja 1941 so predvidevali še zelo veliko število izgnancev: od 220.000 do 260.000, kar je pomenilo povprečno tretjino prebivalcev, ki so takrat živeli na nemškem zasedbenem območju, za Gorenjsko pa celo polovico. To je tudi največji odstotek prebivalstva, predvidenega za izgon v neki deželi, iz katerih so nacisti med drugo svetovno vojno izganjali domače prebivalstvo. Množično izganjanje so nacisti smatrali za varnostno-polijski ukrep, ki ga naj izvaja nemška policija. Preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu so sestavljali trije referati, in to 1. za popis oseb, predvidenih za izgon, 2. za rasni pregled, in 3. za tehnično plat izгона. Za osebje 1. in 3. referata je poskrbel gestapo, rasne preiskovalce pa je preskrbel akcijski urad za Jugovzhodno Evropo iz že omenjenega glavnega SS rasnega in kolonizacijskega urada pod vodstvom esesovskega podpolkovnika dr. Bruna Kurta Schultza. Varnostna policija je priskrbelo tudi moštvo za nekaj preselitvenih taborišč, v katera so iz zaporov ali neposredno z domov pripeljali osebe, predvidene za izgon. Največja preselitvena taborišča so bila v Meljski vojašnici v Mariboru, na gradu Rajhenburg pri Brestanici in v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano; iz njih so nato tudi šli vlaki z izgnanci na tuje. Za aretacije oseb, predvidenih za izgon, so uporabljali tudi bataljone nemške zaščitne policije (72., 93., 171. in 181. rezervni policijski bataljon). Po začetnem načrtu naj bi veliko večino izgnancev odpeljali v Srbijo južno od Save, le tiste, ki bi imeli dobro rasno oceno, bi odpeljali na ponemčenje v Nemčijo. Ob rasnem pregledovanju in ocenjevanju (ocene: I – zelo dobro, II – dobro, III – povprečno, IV – neustrezno) naj bi teklo tudi politično prever-

⁴² Helmut Heiber, *Der Generalplan Ost. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1958, št. 3, 281–325; Czesław Madajczyk, *Generalplan Ost. Przegląd Zachodny* 1961, št. 3, 281–325.

janje in ocenjevanje prebivalstva, pri katerem so sodelovali tudi tamkajšnji zaupniki, predvsem Nemci, in če teh ni bilo, tudi nemštvu prijazni Slovenci (ocene: 1 – vodilno nemški, 2 – nemški, 3 – ravnodušen, 4 – Nemcem sovražen, 5 – vodilno sovražen Nemcem). Pri tem naj bi bile za izgon v Srbijo predvidene osebe z ravnima ocenama III in IV ter s političnima ocenama 4 in 5.

Po podatkih, ki sta jih zlasti po letu 1939 zbrala centra nemške policijske in vojaške obveščevalne službe v Gradcu in Celovcu, je gestapo imel na voljo sezname nasprotnikov nacistične Nemčije, ki jih je dopolnjeval z ovadbami pripadnikov krajevnih skupin Švabsko-nemške kulturne zveze (kot pričajo viri, naj bi za ovadeno osebo podpisali izjavo trije člani Kulturbunda). Viri pričajo, da so za opredeljevanje narodnosti priseljencev po letu 1914 v Spodnjo Štajersko opravljale komisije, v katerih so bili tamkajšnji Nemci. Z rasnim preiskovanjem in ocenjevanjem so rasni ocenjevalci začeli že 3. aprila 1941 (!) v Mežiški dolini in ga do dneva kapitulacije jugoslovanske kraljevske vojske, 17. aprila 1941, tudi končali. To delo so takoj nadaljevali v Posavju in Obsotelju ter na Gorenjskem.

Vojne razmere in transportne in nastanitvene težave v Srbiji so kmalu začele zmanjševati predvideni obseg izгона; na konferenci v Mariboru 6. maja 1941 pod Uiberreitherjevim vodstvom, ki ji je prisostvoval tudi Adolf Eichmann, jih niso mogli rešiti. Nato so od 7. junija do 10. julija 1941 s 17 vlaki iz Maribora, Rajhenburga in Šentvida nad Ljubljano v t. i. prvem valu odpeljali v Srbijo nekaj več kot 7.000 oseb. Hitler, ki je v začetku nasprotoval izgonu Slovencev v NDH, češ da bi bili preblizu svoji dotedanji domovini, je kasneje na to pristal. Na širši konferenci v Zagrebu so pod vodstvom tamkajšnjega nemškega poslanika Siegfrieda Kascheja sklenili, da bo NDH izgnala v Srbijo toliko srbskih izgnancev, kolikor Slovencev bo sprejela na svoje ozemlje. Od 11. julija do 30. septembra 1941 je iz Maribora v t. i. drugem valu v NDH odpeljalo 21 vlakov z nekaj več kot 9.800 izgnanci. Pri tem je dvakrat prišlo do prekinitve izгона, in to najprej na začetku avgusta zaradi nemirnih razmer na Gorenjskem in nato septembra, ko zaradi nemirnih razmer niti Srbija niti južni del NDH nista mogla več sprejemati izgnancev. Zato je Himmler že 25. avgusta 1941 odložil nadaljnji izgon Slovencev z Gorenjskega na povojni čas in nadaljnji izgon Slovencev iz Spodnje Štajerske omejil na njen južni del. Ko nova konferenca v Zagrebu pod Kaschejevim vodstvom 30. septembra 1941 ni mogla rešiti vprašanja, kam z nadaljnjimi izgnanci – šlo je še za nekaj deset tisoč oseb iz Posavja in Obsotelja – je Himmler sklenil in z naredbo št. 53/I dne 18. oktobra 1941 odločil, naj jih v t. i. tretjem valu izženejo v taborišča Volksdeutsche Mittelstelle (VoMI) v devetih nemških pokrajinah, kjer bodo čakali, da jih naselijo v Vzhodni Evropi. Kasche in dr. Uiberreither sta bila za odložitev tega izгона na pomlad 1942, vendar sta Hitler in Himmler hotela držati obljubo vodstvu kočevskih Nemcev, da se bodo preselili v Posavje in Obsotelje še leta 1941, na kar so se že pripravljali.

Himmler je sodil, da Lurkerjev preselitveni štab v Mariboru ne bo sposoben izpeljati tega izгона, zato je za vodjo novega preselitvenega štaba na gradu Rajhenburg imenoval esesovskega brigadnega generala Kurta Hintzeja, ki je bil drugače vodja naselitvenega štaba za t. i. Stari rajh. Po kratkoročnih pripravah in po Uiberreitherjevem "razglasu o državopolitičnih ukrepih na obmejnem območju" z dne 20. oktobra 1941 so trije policijski bataljoni čez štiri dni začeli z izgonom od vzhoda proti zahodu, vozili izgnance v že razširjeno preselitveno taborišče Rajhenburg ter po popisu dnevno z dvema transportoma na Brandenburško in v Dolnjo Šlezijo, nato pa tudi v druge pokrajine – Hanovrsko, Thurinško, Saško, Württemberško, Badensko in Švabsko. Skupno so do 30. julija 1942 s 63 vlaki odpeljali v več kot 150 taborišč VoMi okoli 37.000 oseb, nakar je Uiberreither 12. avgusta 1942 v uradnem listu razglasil konec izganjanja iz nacionalopolitičnih razlogov.

Če je pri t. i. prvem valu izganjanja po nacističnem naziranju šlo za t. i. sovražnike nemštva ali posebej tretjega rajha oziroma jedro narodno zavednega slovenstva in pri drugem valu za nezaželene prišeške, tuji element, je šlo pri tretjem valu za popolno izpraznitev območja, na katerem naj bi ustvarili t. i. nemški narodni branik na meji z italijanskim zasedbenim območjem ali Ljubljansko pokrajino ter delom NDH.

Izgon tako velikega števila slovenskih izgnancev, ki so jih nacisti namesto "Umsiedler", kot tiste, ki so jih poslali v Srbijo in NDH, imenovali "Absiedler", je onemogočil množičen izgon t. i. za ponemčenje ali za ponovno ponemčenje določenih ljudi iz Spodnje Štajerske. Njihovo število je bilo okoli 10.000, vendar so v Schelklingen bei Ulm od 7. decembra 1941 do 18. maja 1942 poslali le 64 družin s 194 osebami.⁴³

b) Omejeni izgon koroških Slovencev 1942

Isti dan, t. j. 25. avgusta 1941, ko je Himmler odložil množično izganjanje prebivalstva z Gorenjskega, je ukazal izgnati iz avstrijskega dela Koroške okoli 300 slovenskih družin, da bi na njihova posestva naselil predvsem Nemce iz Kanalske doline. Še leta 1941 naj bi jih dve tretjini naselili na avstrijskem Koroškem, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, medtem ko bi naj tretjo tretjino tam naselili do 1. aprila 1942; osebe, ki naj bi jih izgnali, naj bi določil gestapo s pomočjo organov NSDAP. Osebe, ki bi pri rasnem pregledu dobile oceni I ali II, naj bi poslali v Stari rajh na ponemčenje, kam naj bi izgnali druge, ni povedal, najbrž v NDH, kamor so takrat izganjali Slovence in Slovenke iz zasedenih slovenskih pokrajin. Himmler je menda že leta 1940 v neki spomenici navedel, da bodo v poljsko generalno gubernijo prišli poleg Lužiških Srbov tudi Vendi, t. j. koroški Slovenci. Menda je neki vir, ki ga pa zgodovinarji še niso našli, predvideval izgon okoli 50.000 koroških Slovencev v Vzhodno Evropo. Kaže, da priprave na izgon omejenega števila koroških Slovencev časovno niso tekle po Himmlerjevi naredbi. Hintzejev preselitveni štab v Celovcu je namreč opravil izgon šele 14. in 15. aprila 1942, ko je v taborišču Žrelec zbral več kot tisoč izgnancev in jih 15. in 16. aprila 1942 1.118 z dvema vlakoma poslal v sedem taborišč VoMI v Nemčiji.⁴⁴

c) Izganjanje sorodnikov partizanov in ubitih talcev

Šef civilne uprave dr. Uiberreither je v omenjenem razglasu 12. avgusta 1942 povedal, da si je obdržal pravico, da odstrani iz Spodnje Štajerske "nepopoljšljive sovražnike države, zlasti pa takšne osebe, ki podpirajo oborožene tolpe". Sorodnike partizanov in ubitih talcev ter prebivalce požganih vasi je nemška policija izganjala v NDH že od poletja 1941, in to skupaj z drugimi izgnanci. Od marca 1942 jih je skupaj z drugimi izgnanci ali s posebnimi transporti pošiljala v taborišča VoMe. Ko je Himmler zaradi zelo nemirnih razmer zlasti na Gorenjskem 25. junija 1942 ukazal izvesti ofenzivno operacijo *Encijan*, je v navodilih zanjo ukazal, da je treba svoje ustreljenih moških izgnati, in to otroke določene starosti z dobro rasno oceno v domove esesovskega društva *Lebensborn*, kjer bodo na voljo za posvojitev. V tej ofenzivi so samo na

⁴³ Tone Ferenc, *Le système d'occupation des nazis en Slovenie. Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*. Belgrade 1963, 47-133; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 174-416; Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich*, 131-156; *Izgnanci*. Ljubljana 1999; Tone Ferenc, *Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, 231-244; Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj*. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997 (dalje: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*).

⁴⁴ *Volks- und staatsfeindlich*. Pregon koroških Slovencev.

Gorenjskem požgali in "zravnali z zemljo" 11 vasi in zaselkov, v katerih so trupla postreljenih moških pometali v ogenj, ženske in otroke pa odgnali v preselitveno taborišče v Šentvidu nad Ljubljano. Tam je rasni preiskovalec otroke rasno ocenil, niso pa jih ločili od odraslih, temveč so jih skupaj z njimi odpeljali v taborišča VoMI v Nemčiji. Pač pa so ločili otroke od odraslih v dveh izselitvenih akcijah v Spodnji Štajerski avgusta 1942. Odrasle so takrat odpeljali v koncentracijska taborišča, okoli 600 otrok, starih do 12 let, pa prek vmesnega taborišča Frohnleiten pri Gradcu v domove *Lebensborn* in v posebna taborišča za prevzgojo mladine. V Spodnji Štajerski so do junija 1943 opravili še štiri "akcije" izгона svojcev partizanov in ubitih talcev brez ločitve otrok od odraslih, kasneje pa so takšne osebe pošiljali na kazensko prisilno delo v taborišče Strnišče pri Ptuj, na gradnjo tovarne glinice in aluminija ter gradnjo elektrarne Mariborski otok. Z Gorenjskega so takšne osebe s transporti pošiljali v taborišča VoMe v Nemčiji, in to 4.500 oseb od 26. marca 1942 do 22. avgusta 1944 z 32 vlaki.⁴⁵

d) Nemški okupator je med leti 1941–1945 izgnal iz zasedenih slovenskih pokrajin skupno okoli 63.000 Slovencev. Okoli 17.000 se jih je po okupatorjevih podatkih izognilo organiziranemu izgonu z begom na italijansko zasedbeno območje ali v NDH. To znaša skupaj okoli 80.000 slovenskih izgnancev in beguncev ali tretjino tistega števila, ki so ga spomladi 1941 predvideli za izgon. Kljub temu znaša delež izgnancev in beguncev glede na število prebivalstva na nemškem zasedbenem območju okoli 10 odstotkov in je najvišji med deželami, ki so utrpeli nacistično izganjanje med drugo svetovno vojno. Medtem ko so v drugih deželah nacisti izganjali ljudi na druga območja k njihovim sonarodnjakom, npr. Poljake iz Povartja in Gdanska – Zahodne Prusije k Poljakom v Generalno gubernijo, Francoze iz Alzacije in Lotaringije k Francozom v francosko državo, so Slovence izganjali med tuje narode, pri katerih naj bi se sčasoma asimilirali. Slovenski narod je bil torej z nacističnim izgonom še posebno prizadet. Imetje slovenskih izgnancev je okupator zaplenil v korist utrjevanja nemštva. Izgnance v Srbijo in NDH je oropal tudi osebnih predmetov in jim dovolil odnesti le do 20 kg prtljage in do 20 mark denarja. Izgancem v Nemški rajh je pustil več prtljage in tudi denar, kolikor so ga pač imeli.

11. Množično naseljevanje Nemcev

Večina izgnancev bi ali je morala zapustiti zasedeno slovensko ozemlje zato, da bi okupator na njem naselil Nemce. Zato je bila nemška kolonizacija silno pomemben ukrep za doseg temeljnega cilja okupacije. Nemška kolonizacija naj bi sicer zajela celotno zasedeno slovensko ozemlje, vendar z različno gostoto. V obmejnem pasu ob Ljubljanski pokrajini od Sv. treh kraljev v Polhograjskih dolomitih na zahodu in ob NDH do Podčetrška na vzhodu naj bi izgnali vse Slovence in na njihovo imetje naselili Nemce. To bi naj tvorilo t. i. nemški branik pred slovanstvom in na njem naj bi nemški naseljenci kot "obrambni kmetje" (*Wehrbauern*) "s plugom in mečem" (*mit Pflug und Schwert*) varovali germanizacijo zasedenih slovenskih pokrajin. V zaledju tega pasu pa bi naseljevali Nemce posamezno, toliko, kolikor bi pač izgnali Slovencev v t. i. prvem in drugem valu. Ker se Hrvatov ni dalo izganjati skupaj s Slovenci, so predvideli njihovo preselitev po meddržavni pogodbi z NDH. Ob znanih ovirah pri izganjanju Slo-

⁴⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 345–376; Stane Terčak, Ukradeni otroci. Ljubljana 1962; Taboriščniki ukradeni otroci. 60-letnica nacističnega genocida. Celje 2002.

vencev je trpel tudi nacistični načrt za nemško kolonizacijo. Tako so se že konec pomladi 1941, tudi iz gospodarskih razlogov, odrekli izgonu obmejnega prebivalstva na Gorenjskem, s čimer so znatno zmanjšali tudi prvotno število za izgon predvidenih ljudi iz obeh začasnih pokrajinskih upravnih enot. Tako jim je ostalo le še obmejno naseljitveno območje na Spodnjem Štajerskem. Šlo je za obsavski in obsoteljski pas ter za brežiški trikotnik, kar je bilo "naseljitveno območje A", medtem ko so drugo ozemlje te pokrajine imeli za "naseljitveno območje B". Na naseljitvenem območju A je bilo na začetku 30 celih in deli štirih političnih občin, vendar so že sredi septembra 1941, ko se je ustavil izgon Slovencev v NDH, izvzeli osem občin, tako da je ostalo 22 celih in del štirih, iz katerih so nato izgnali večino Slovencev. Himmler je 18. aprila 1941 v Mariboru ukazal, da mora to območje postati "**najbolj germansko območje Štajerske**".

Za naseljevanje Nemcev v zasedenih slovenskih pokrajinah so bili pristojni uradi državnega komisarja za utrjevanje nemštva, in to I. urad (Menscheneinsatz) glavnega štabnega urada v Berlinu, urad pooblaščenca za utrjevanje nemštva v Mariboru, ki ga je vodil esajevski podpolkovnik Erwin Seftschmig iz Gradca, ter njegova izpostava v Brežicah pod vodstvom esajevskega poročnika Gandolfa Stiegerja. Že 17. aprila 1941 so iz Berlina sporočili, da imajo za kolonizacijo zasedenih slovenskih pokrajin na voljo od 60.000 do 80.000 Nemcev, kar naj bi zadoščalo za okoli 130.000 izgnanih Slovencev, ker bodo morali združevati razmeroma majhna slovenska posestva. Približno tri slovenske kmetije naj bi zadoščale za eno povprečno posestvo nemškega naseljence. Himmler je v Mariboru 18. aprila 1941 ukazal: "Nemška kmetija se mora načelno razlikovati od slovenske. Nemški naseljencec naj postane veren in premožen kmet. Nikdar ne sme zdrkniti na položaj kočarja. Zato je treba že vnaprej ustrezno kakovosti tal in klimi načrtovati posestva kot celotne hube." Zmanjšanje števila slovenskih izgnancev (na izselitvenem oz. naselitvenem območju so ostale še nekatere skupine delavcev in Hrvati) je omogočalo tudi manjše število nemških naseljencev. Spremenila pa se je tudi njihova sestava.

Z italijansko okupacijo zelo razočarano vodstvo kočevske narodne skupine se je že 23. aprila 1941 v Brucku na Muri dogovorilo s Himmlerjem za morebitno preselitev s Kočevske na Spodnje Štajersko, in to iz kraja v kraj in s posestva na posestvo, brez vmesnega prebivanja v preseljitvenih taboriščih VoMe. To jim je obljubil tudi Hitler, ko je Himmlerja 26. aprila 1941 sprejel v Mariboru. Natančneje se je vodstvo o preselitvi dogovorilo v glavnem štabu državnega komisarja za utrjevanje nemštva, nato pa so se kočevski Nemci začeli pripravljati na preselitev. Po sporazumu med Kraljevino Italijo in Nemškim rajhom 31. avgusta 1941 v Rimu o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine (del ozemlja, poseljenega z Nemci je bil v čabarskem okraju v Reški pokrajini) je velika večina Nemcev iz teh pokrajin optirala za "vrnitev v Nemški rajh". Večina je sledila vodstvu, ki je v propagandi za preselitev uporabljalo tudi grožnje, starejši so se odločali težje, polovica nemških duhovnikov pa je preselitvi celo nasprotovala in se tudi ni hotela preseliti. Za okoli 47.000 ha zemlje naj bi jim na Spodnjem Štajerskem ponudili celo 74.000 ha. Podobno kot Slovence so tudi Nemce rasno in dednozdravstveno pregledali, in to v posebnem vlaku Osrednjega vselitvenega urada (Einwandererzentralstelle). Spomladi so še predvidevali, da se bodo preselili septembra ali oktobra 1941, vendar je zamuda pri izganjanju Slovencev povzročila, da se je večina od okoli 12.000 kočevskih Nemcev s 135 vlaki in več kot 1.000 drugimi Nemci preselila šele pozimi 1941-1942, in to prvi na Spodnje Štajersko, drugi pa na Gorenjsko, večinoma v turistične nastanitve.

Zimske razmere niso omogočale naselitve neposredno na izpraznjeno imetje izgnanih Slovencev, kar je razočaralo preseljence. Nadaljnje razočaranje je bila ukinitvev lastnega vodstva in podreditev preseljencev najprej uradom državnega komisarja za utrje-

vanje nemštva in nato sistemu, kakršen je bil na drugih območjih Spodnje Štajerske. Po t. i. začasni naselitvi na posestva je Uiberreitherjev naselitveni štab leta 1942 in 1943 izvedel končno naselitev.

Naseljenci so dobili gmotno podporo (krediti, stroji, obnova poslopij itd.) in bili za tri leta oproščeni vojaške obveznosti, so pa morali v t. i. kočevski samozaščiti (Gottscheer Selbstschutz) ali v t. i. šturmih ali četah SS – Sonderstandarte "Untersteiermark" varovati naselitveno ozemlje.

Vendar tam niso bili samo preseljenci s Kočevske, temveč tudi manjše nemške skupine iz vzhodnoevropskih dežel, npr. iz Besarabije, Severne Bukovine in Dobrudže, tudi iz Južne Tirolske in Zgornje Štajerske. Skupno je bilo tam okoli 15.000 nemških naseljencev.

Na t. i. naselitvenem območju B v ostali Spodnji Štajerski je bilo po podatkih urada za utrjevanje nemštva aprila 1943 tudi okoli 70.000 ha zaplenjenih posesti, polovica od aretiranih ali izgnanih upornikov. Tam je omenjeni urad iz Maribora, ki je imel majhne podružnice tudi v okrožjih, naseljeval nemške obrtnike, zlasti iz Jugovzhodne Evrope, del posesti je dajal v najem, 1.862 posesti s 23.012 ha površine pa je imel njegov IV. glavni oddelek v t. i. vmesnem gospodarjenju (Zwischenbewirtschaftung).

Z izgonom narodno zavednih Slovencev v Srbijo v t. i. prvem valu julija 1941 in postopnim izganjanjem sorodnikov partizanov, ubitih talcev ter prebivalstva požganih vasi in zaplembo njihovega imetja je tudi na Gorenjskem nastalo imetje, na voljo za manjšo nemško kolonizacijo. Tam sicer ni prišlo do obnove množičnega izganjanja, kot sta ga konec pomladi in poleti 1942 že predvidela dr. Rainer in njegov urad za utrjevanje nemštva pod vodstvom Aloisa Maier Kaibitscha oziroma njegovega namestnika dr. Herberta Friedla. Tam so nato v vsakem okrožju začeli ustvarjati tri kolonizacijske otoke, ki bi jih z nadaljnjimi zaplembami zemlje širili, v primeru partizanskih napadov pa bi se ti branili v obliki ježa. Vendar jih je partizanski napad na kolonizacijski otok Zgornje Dovje pri Bledu prisilil k opustitvi tega načina kolonizacije.

Ne vemo, ali se je v Nemškem rajhu postavilo vprašanje, zakaj v zasedenih slovenskih pokrajinah ne naseljujejo Nemcev iz Rajha, saj je Hitler v svojem delu *Mein Kampf* iskal "življenjski prostor" (Lebensraum) ravno za Nemce iz rajha. Himmler je namreč konec leta 1941 in na začetku leta 1942 izdal dva tiskana letaka, v katerih je naznanil: "Po firerjevi volji bo poselitev ponovno pridobljenih naselitvenih območij z Nemci iz rajha sledila šele po končani vojni, pri čemer se bo upošteval predvsem vojak, ki se bo vrnil s fronte." Nato je povedal, da so na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem naselili le tiste skupine Nemcev, ki so se v okviru preselitvene akcije vrnili in katerih naselitev je bila neodložljiva.⁴⁶

12. Germanizacija dežele in ljudi

Čeprav je Adolf Hitler v svoji knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le zemljo in ne ljudi, je v zasedenih slovenskih pokrajinah šlo za germanizacijo dežele in ljudi. Nacisti si v vojnih razmerah (še) niso mogli privoščiti, da bi izgnali vse nenemško prebivalstvo in germanizirali samo tla, t. j. uvedli popolno nemško kolo-

⁴⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 550–730; Hans Hermann Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe. München 1970; Erich Petschauer, Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Bearbeitet von Hermann Petschauer. Wien 1980; "Nemci" na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1998; Mitja Ferenc, Delo nemške kulturne komisije na Kočevskem (1941–1942). Pri-spevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, 93–108.

nizacijo. Na popoln izgon je namignil Himmler v svojih smernicah iz Maribora 18. aprila 1941, ko je dejal: "Die restliche Bevölkerung dies ist die Mehrzahl, verbleibt **zunächst** im Lande." /Krepko T. F./

Pri germanizaciji je šlo najprej za **proces odprave vsega, kar bi ohranjalo ali celo krepilo slovensko narodno zavest**. Še pred uvedbo civilne uprave so ponekod pripadniki Švabsko-nemške kulturne zveze odpravljali slovenske napise ali jih celo z grožnjo kazni ukazali odpraviti. Že od začetka okupacije so si prizadevali spremeniti zunanji videz dežele, zato odprava slovenskih napisov vseh vrst in posebej slovenskih krajevnih imen. Razpustili so slovenske politične stranke, organizacije, društva, sklade itd., celo prostovoljna gasilska društva. Za to sta skrbela ukinitvena komisarja (Stillhaltekommissar) pri šefih civilne uprave, uradnika iz Gradca in Celovca (Max Hruby in Wilhelm Schick ter za njim Rudolf Thaler), in njihovi zastopniki v okrajnih oziroma okrožnih središčih, ki so bili Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin. Imetje ukinjenih političnih strank, organizacij itd. so zaplenili, enako kot vse državno, banovinsko, občinsko in cerkveno imetje. Ukinitveni komisar za Spodnjo Štajersko je npr. v svojem uradnem listu od 25. septembra 1941 do 1. decembra 1942 objavil 3.358 odločb o ukinitvi, vendar to še daleč ni bilo vse, kar je bilo ukinjenega v tej pokrajini. Ukinitveni komisar za Gorenjsko in Mežiško dolino je v enajstih odločbah razglasil imena več sto ukinjenih društev in organizacij. V nekaterih primerih sta ukinitvena komisarja navedla tudi, v kakšne namene se bo uporabilo imetje ukinjenih društev in organizacij. Pri šefu civilne uprave na Bledu so imeli 5. junija 1941 širši sestanek, na katerem so razmejili upravičenost posameznih nemških ustanov za sprejem zaplenjenega imetja ukinjenih slovenskih društev in organizacij.

Popolnemu uničenju je nemški okupator zapisal slovensko kulturo. Med ukinjenimi društvi in organizacijami so bila tudi vsa slovenska kulturna društva, njihovo imetje pa je bilo zaplenjeno. Uničenju so podvrgli tudi ves slovenski tisk. Nalogo, širokopotezno pleniti in popolnoma uničiti slovenske knjižnice, sta prevzeli Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, in to prva še pred svojo formalno ustanovitvijo. Kajti njen prihodnji vodja, tedanji šef t. i. akcijskega štaba za Spodnjo Štajersko Franz Steindl je že 25. aprila 1941 naročil političnim komisarjem: "Iz nacionalnopolitičnih razlogov nam gre za to, da čimprej potegnemo vso slovensko literaturo s Spodnje Štajerske. Iz optičnih razlogov ne bi bilo primerno, da bi izdali javen poziv za oddajo prej omenjene literature. Kljub temu pa moramo z aktivnimi osebnimi stiki počistiti ne samo društvene, šolske in druge knjižnice, temveč tudi zasebne." Politični komisarji so nato izdali ustrezna navodila županom. Kako vztrajni so bili pri plenjenju slovenskega tiska, kaže to, da so še v pozni jeseni 1942 imeli posebno akcijo za izročitev slovenskega tiska, ki je izšel pred 14. aprilom 1941. Iz ogromne množice zaplenjenega slovenskega tiska so v Mariboru sodelavci nacionalnopolitičnega referenta dr. Carstanjena izločili slovenske časnike in revije, da bi sestavili šest kompletov in jih prepeljali v Deželno biblioteko v Gradcu in v Nemški rajh. 208 zabojev so odpeljali v omenjeno knjižnico, kjer so vskladiščene v minoritskem samostanu v Gradcu dočakale konec vojne in vrnitev v domovino. Iz izbranih knjig so v Kranju ustvarili t. i. slovensko specialno knjižnico in jo leta 1943 odpeljali v Celovec, od tam pa naslednje leto v grad Karlsberg, kjer je dočakala konec vojne. Drugi tisk pa naj bi zmleli v papirnicah. Računa se, da so zaplenili in večinoma tudi uničili okoli 1,200.000 knjig na Spodnjem Štajerskem in okoli 1,000.000 na Gorenjskem in v Mežiški dolini.

Ne toliko uničevanju kot plenjenju je bilo podvrženo tudi nekatero arhivsko gradivo. Po okupaciji Jugoslavije je nemški notranji minister dr. Wilhelm Frick 21. aprila 1941 razširil odločbe o varstvu arhivov, ki jih je izdal za okupirano Vzhodno Evropo, na zasedena območja v Jugovzhodni Evropi. Šefa civilne uprave sta nato sporazumno z

generalnim direktorjem državnih arhivov dr. Zipflom imenovala vodji graškega in celovškega pokrajinskega arhiva dr. Ignaza Nösslböcka in dr. Karla Starzacherja za svoja pooblaščenca za arhive v zasedenih slovenskih pokrajinah. Dr. Starzacherju so zaupali tudi skrb za pridobitev nekaterih arhivskih fondov iz Ljubljane. Dr. Nösslböcku je šef civilne uprave dr. Uiberreither naročil, naj popiše vse arhivsko gradivo na Spodnjem Štajerskem in prepelje v svoj arhiv vse zemljiške, zemljiško-davčne in katastrske knjige. Štirje njegovi uslužbenci so nato pregledali in popisali velike količine gradiva, npr. tudi arhive 164 občinskih in 218 župnijskih uradov ter nekaj gradiva tudi odpeljali v omenjeni graški arhiv. Tudi dr. Starzacher je nameraval odpeljati vse pomembnejše arhivsko gradivo v Celovec, vendar je zaradi tehničnih ovir v Kranju ustanovil svojo podružnico, v kateri je zbral predvsem matične knjige. Zamisli, da bi zahtevali nekatero arhivsko gradivo iz Ljubljane, so se morali odpovedati, ker bi lahko enako storila tudi Ljubljana. Nekatero arhivsko gradivo, zlasti matične knjige, so nameravali uporabiti za delovanje okrožnih rodoslovnih uradov (Kreissippenämter) v obeh zasedenih pokrajinah. Njihovo ustanavljanje je državni rodoslovni urad (Reichssippenamt) v Berlinu zaupal svojemu sodelavcu Hansu Nucku. S plenjenjem kulturnozgodovinskega blaga v zasedenih slovenskih pokrajinah se je ukvarjal tudi Himmlerjev urad generalnega varuha za varstvo kulturnih dobrin (Generaltreuhänder für die Sicherstellung der Kulturgüter), ki je za to poslal v zasedene slovenske pokrajine dva svoja sodelavca, Johanna Dettenberga in Kurta Federlina. Imela sta zlasti štiri naloge: 1. popis predmetov proste in uporabne likovne umetnosti ter obrti, popis prazgodovinskih predmetov za ureditev ali preureditev krajevnih muzejev, 2. zaplembo vsega tiska in knjižnic, vsega arhivskega in kronikalnega gradiva s posebnim ozirom na stare cerkvene kronike, ki bi jih odnesli v graški pokrajinski arhiv, medtem ko bi naj slovenski tisk pregledale strokovne moči Štajerske domovinske zveze in, kar je uporabnega, zbrale za ureditev nemških ljudskih knjižnic ter deželne biblioteke v Gradcu, vse drugo pa naj bi uničili, 3. prenos vseh matičnih in cerkvenih knjig iz župnijskih v občinske urade, kot predhodno delo za ustanovitev pokrajinskega in okrožnih rodoslovnih uradov, 4. zaplembo nekaterih slovenskih umetnin, ki bi jih zamenjali za nemško kulturno blago z italijanskega zasedbenega območja. Več mesecev sta poizvedovala za kulturnim blagom, ga plenila in spravljala v svoja skladišča, nekaj pa ga je šlo tudi v Gradec. Po Uiberreitherjevem ukazu pa ni smelo ven iz Štajerske.

Preganjanje je pod nemško okupacijo utrpel tudi slovenski jezik. Prepovedali so ga v javni rabi, t. j. v uradih, šolah in cerkvah.

V nobeni drugi zasedeni deželi ni nemški okupator predvideval tako hitrega ponemčenja dežele in ljudi kot na Spodnjem Štajerskem. Poleti 1941 so na množičnih zborovanjih naznanjali, da dajejo prebivalcem tri ali štiri leta, da se naučijo nemščine, tistim, ki se težko učijo, pa še leto povrh, nakar se bo na Spodnjem Štajerskem govorilo samo še nemško. Program so naznanjali na lepakih v slovenščini in nemščini: "Ti nisi Slovenec! Ti si domu zvest Štajerc! Ti si član velike nemške narodne skupnosti! Ti boš postal polnovreden Nемец!" Torej od zanikanja slovenske narodne zavesti prek poudarjanja štajerskega regionalnega patriotizma k nemštvu, na začetku zasedbe še uporabljena izraza "Vindišar" ali "Vend" so čez nekaj mesecev nadomestili z izrazom "domu zvesti Štajerc". Vodilno vlogo pri ponemčevanju so namenili totalitarnima organizacijama oziroma društvoma Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kärntner Volksbund), ki bi naj bili v nekem pogledu tudi predhodnici nacistične stranke NSDAP.

Ustanovitev Štajerske domovinske zveze so še pred uvedbo civilne uprave pripravljali že v Gradcu. Na sestanku predvidenih šefov civilne uprave z državnim sekretarjem notranjega ministrstva dr. Stuckartom v Gradcu 8. aprila 1941 so rekli: "Štajerska do-

movinska zveza bo organizirana na enak način kot stranke. Njena glavna naloga je ponemčenje Spodnje Štajerske. Gre torej za pripravljajno delo, da se bo kasneje po nekaj letih Štajerska domovinska zveza prevedla v NSDAP. Le posebno zaslužni Volksdeutscherji se lahko še sedaj sprejmejo v NSDAP. Vodstvo v društvu na krajevnih in okrožni ravni bodo večinoma prevzeli Volksdeutscherji, enako bo Volksdeutscher tudi namestnik zveznega vodje, medtem ko bo zvezni vodja sedanji pokrajinski organizacijski vodja (Esajevski štandartenfirer). Znotraj Štajerske domovinske zveze so predvidene tudi mladinske organizacije in vermansaft. Za sedaj ni tako zelo predvideno, da bi bilo glavno težišče na političnem šolanju, temveč predvsem na ponemčenju prebivalstva."

Jedro ponemčevanja naj bi tvorili dotedanji člani Švabsko-nemške kulturne zveze, ki so jo na dan ustanovitve Štajerske domovinske zveze, t. j. 10. maja 1941 ukini in njene člane kolektivno vključili v novo organizacijo, kot njene stalne člane, in to brez predhodnega rasnega in političnega pregleda in ocenjevanja. Takrat se jim je dr. Uiberreither v Hitlerjevem imenu zahvalil za dotedanje delo za nemštvo in napovedal, da bodo "kot kristalizacijsko jedro za Štajersko domovinsko zvezo prevzeli vodilne položaje".

Za zveznega vodjo Štajerske domovinske zveze so v Gradcu imenovali nadučitelja, nacista Franza Steindla, za njegovega namestnika pa Hansa Barona, ki pa te funkcije ni nikdar prevzel. Zvezno vodstvo pod Steindlom so tvorili številni uradi za razna področja udejstvovanja: poleg štirih t. i. glavnih delovnih področij (organizacija, personala, šolanje, propaganda in tisk) je bilo kar 15 t. i. uradov (upravni, delovnopolični, rasnopolitični, agrarnopolitični, zdravstveni, pravni, komunalnopolitični, uradniški, kulturni, socialni, ženski, izobraževalni, šolski, vojnoizobraževalni, mladinski), poleg njih pa še nacionalnopolitični referent, zvezni inšpektor in zvezno razsodišče, ki so jih vodili deloma Nemci iz Zgornje Štajerske (med njimi tudi iz SODI) in deloma Nemci iz Spodnje Štajerske. Nekateri so bili tudi že poverjeniki šefa civilne uprave, npr. nacionalnopolitični referent in agrarnopolitični referent. Organizacijo na terenu so prilagodili upravni organizaciji in ustanovili sedem okrožnih vodstev, od katerih so tri, in sicer Celje, Trbovlje in Brežice, vodili Nemci iz Zgornje Štajerske, štiri (Maribor-mesto, Maribor-podeželje, Ptuj in Ljutomer) pa Nemci iz Spodnje Štajerske, ki so se dotlej uveljavili kot funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze. Meje krajevnih skupin so se večinoma pokrivalo z mejami občin, vodili so jih večinoma Nemci iz Spodnje Štajerske, kjer pa teh ni bilo, pa tudi kakšen Slovenec. Čeprav je imela vsa organizacija za temeljni smoter svojega delovanja čim hitrejšo in čim popolnejšo germanizacijo, niso pri tem imeli vsi uradi v zveznem vodstvu, okrožnih vodstvih in v vodstvih krajevnih skupin, enakega pomena. Posebej je treba omeniti dva dejavnika, ki sta imela posebne naloge pri germanizaciji. Prvi je bil nacionalnopolitični referent dr. Helmut Carstanjen, ki je usmerjal raznarodovanje in germanizacijo in vse ukrepe upravnih in političnih dejavnikov preverjal, ali ustrezajo glavnemu namenu germanizacije Spodnje Štajerske. Drugi je bil vodja rasnopolitičnega urada dr. Walter Walluschegg - Wallfeld (po njegovi smrti Willfried Hoffmann), ki je skrbel za rasno razlikovanje prebivalstva.

V razmerah množičnega izganjanja Slovencev in groženj, da kdor se ne prijavi, zanj ni mesta v Spodnji Štajerski, se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavila velika večina prebivalstva. Predvidevajoč množični izgon ljudi iz Posavja in Obsotelja, so za okrožji Brežice in Trbovlje vpis odložili na jesen 1941. Ker sami nacisti niso verjeli v prostovoljni vpis, so vse prijavitelce podvrgli političnemu in rasnemu preverjanju, ki je v petih okrožjih trajalo od 5. junija do 15. septembra 1941, v dveh okrožjih pa je bilo kasneje. V petih okrožjih so pregledali, preverili in ocenili 321.252 prijavitelcev, med katerimi je večina (221.672 ali 69 odstotkov) dobila rasno oceno III (povprečno), večina (285.377 ali 89 odstotkov) pa politično oceno C (ravnodušno). V omenjenih dveh okrožjih se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavilo 46.598 oseb, vendar o izidu

ocenjevanja nimamo podatkov. Marca 1942 so poročali, da so kotčasne člane v omenjeno organizacijo sprejeli 287.000 oseb, sprejem pa zavrnilo 78.000 osebam. Ob popisu spodnještajerskega prebivalstva, ki ga je 29. novembra 1942 opravila Štajerska domovinska zveza, je bilo takrat tam 17.132 dokončnih in 258.233 začasnih članov ter 68.272 nečlanov.

Podobnemu namenu naj bi na Gorenjskem in v Mežiški dolini služila Koroška ljudska zveza, ustanovljena 24. maja 1941, ki so ji za zveznega vodjo imenovali Wilhelma Schicka, dotedanjega uradnika v pokrajinskem vodstvu NSDAP v Celovcu. Že samo ime je bilo napačno, saj prebivalci, ki naj bi postali njeni člani, niso bili Korošci, razen v Mežiški dolini, temveč Kranjci, tako da se pri njih niso mogli sklicevati na kakšen regionalni koroški patriotizem. Nacisti sami so ugotavljali, da na Gorenjskem ni vmesne, t. j. vindišarske plasti in jo bo treba postopoma šele izoblikovati. Zato so nekateri celovški nacisti – omenja se krog okoli nacionalnopolitičnega referenta Aloisa Maier Kaibitscha – smatrali začetno okupacijsko politiko pod šefom civilne uprave Kutschero za napačno. Podobno kot v Spodnji Štajerski, se je tudi na Gorenjskem in v Mežiški dolini za novo organizacijo prijavila večina prebivalstva, t. j. okoli 113.000 oseb, ki so jih politično in rasno pregledali, preverili in ocenili. Drugače kot v Spodnji Štajerski so na Gorenjskem in v Mežiški dolini pregledali vse prebivalstvo in ne samo prijavitelncev v Koroško ljudsko zvezo. Na Gorenjskem je bil tudi delež Nemcev manjši kot v Spodnji Štajerski (po nekem podatku je bilo na Gorenjskem le 394 moških članov Švabsko-nemške kulturne zveze in je zato primanjkovalo zanesljivih ljudi za upravne, politične in druge organe). Na najodgovornejše položaje so morali nacisti nastavljati ljudi iz avstrijske Koroške; tako ni bilo nobenega okrajnega oziroma okrožnega političnega komisarja ali okrožnega vodje Koroške ljudske zveze iz vrst t. i. domačih Nemcev. Po nastopu novega šefa civilne uprave dr. Friedricha Rainerja 30. novembra 1941 je celovški krog Aloisa Maier Kaibitscha, ki je postal tudi vodja urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, dobil več besede. Dr. Rainer je 1. januarja 1942 na svojem upravnem območju uvedel NSDAP. Kot je izjavil kasneje, je to storil sporazumno s strankino pisarno in z državnim blagajnikom NSDAP, "v spoznanju, da lahko gorenjsko prebivalstvo vodijo v duhu rajha in nemštva samo izkušene organizacije nacionalnosocialističnega gibanja, ki sloni na vodilni nemški plasti tega ozemlja". Koroška ljudska zveza je ostala še naprej kot "neposredna organizacija stranke", ukinjeni pa so bili njeni uradi, kot zvezno vodstvo in okrožna vodstva; njihove zadeve so prevzela okrožna vodstva NSDAP. V pogovoru s Hitlerjem je dr. Rainer dosegel, da Gorenjske niso več imenovali Južna Koroška (Südkärnten), temveč Oberkrain. Z uvedbo NSDAP so uvedli tudi vse njene pomožne organizacije in formacije. Obe organizaciji sta dobili tudi svoji uradni glasili, in to Štajerska domovinska zveza samo nemški dnevnik *Marburger Zeitung* in slovenski tednik *Štajerski gospodar*, Koroška ljudska zveza pa slovenski tednik *Karawanken Bote*.

Od članstva v Štajerski domovinski zvezi in Koroški ljudski zvezi je bila odvisna stopnja nemškega državljanstva. Najprej so predvidevali, da bodo vprašanje državljanstva rešili po formalnopravni priključitvi obeh začasnih upravnih enot k Nemškemu rajhu. Vendar sta šefa civilne uprave izprosila, da so glede na odlaganje priključitve to vprašanje sklenili rešiti prej, češ da bo to pomagalo k strnitvi članstva v omenjenih organizacijah. 14. oktobra 1941 je ministrski svet za državno obrambo pod vodstvom državnega maršala Hermanna Göringa izdal "odredbo o pridobitvi državljanstva na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske" (*Verordnung des Ministerrats für die Reichsverteidigung über den Erwerb der Staatsangehörigkeit in den befreiten Gebieten der Unterszeiermark, Kärntens und Krains*). Odredba, ki je veljala kot zakon, je določala, da s 14. aprilom 1941 pridobijo nemško državljanstvo nekdanji

jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so imele na ta dan svoje prebivališče na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. Dalje je določala, da osebe nemške ali tej sorodne krvi, ki so bile jugoslovanski državljani ali brez državljanstva in so imele 14. aprila 1941 prebivališče na prej omenjenem območju, dobijo nemško državljanstvo na preklic, če jih bodo priznali za domu zveste prebivalce osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske in ne bodo dobile državljanstva kot prej navedene osebe. Te osebe bodo lahko najpozneje v desetih letih postale nemški državljani, če jim ne bo državni notranji minister v tem času preklical državljanstva. Odredba je določala tudi, da bodo tisti nekdanji jugoslovanski državljani, ki so omenjenega dne prebivali na omenjenem območju, in ne bodo dobili nemškega državljanstva, le "pod zaščito Nemškega rajha". Čeprav so odredbo objavili v državnem uradnem listu že leta 1941, pa je niso mogli takoj uporabljati, ker še niso odgovorili na vprašanje, kdo so domu zvesti prebivalci osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. To je pojasnil odlok notranjega ministra, in to za Spodnjo Štajersko 10. februarja 1942, za Gorenjsko in Mežiško dolino pa 19. junija 1942. Tisti prebivalci, ki so medtem postali stalni člani Štajerske domovinske zveze ali Koroške ljudske zveze, so dobili nemško državljanstvo, oni, ki so postali začasni člani, pa so dobili nemško državljanstvo na preklic. Podeljevanje nemškega državljanstva na preklic pa se je na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer začelo šele po 27. septembru 1942, t. j. po t. i. Rainerjevem proglasu o koncu izrednih razmer. T. i. zaščitenci Nemškega rajha so bili oproščeni nekaterih obveznosti, so pa na Spodnjem Štajerskem morali na prisilno delo, in to leta 1942 k zgornještajerskim kmetom, od leta 1943 dalje pa na gradnjo tovarne glinice in aluminija v Strnišču in elektrarne na Mariborskem otoku. So pa v vodstvu Štajerske domovinske zveze predvidevali tudi njihovo sterilizacijo; zanj so predvidevali čas štirih let. Na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in hudih potreb po delovni sili v oborožitveni industriji v praksi ni prišlo do tako ostre ločitve prebivalstva. Tam so se npr. v vodstvu gestapa (Gradčan Friedrich Kürbisch) ukvarjali s pripravo t. i. Deutsche Volksliste, kakor so jo poznali in priključenih zahodnopoljskih pokrajinah (Gdansk in Povartje). Tisti, ki bi jih uvrstili v 4. oddelek Deutsche Volksliste, naj bi postali zaščitenci Nemškega rajha in bi jih odpeljali v Nemčijo, asocialne in dedno biološko manjvredne osebe ter politično hudo obremenjene pa v koncentracijska taborišča. Ker so ugotovili, da spomladi 1941 ni bilo rasno pregledanih in ocenjenih še okoli 2.000 družin, so na neki konferenci, ki jo je vodil policijski general Rösener, in ob Rainerjevem obisku Maier – Kaibitschevega urada na Bledu 12. septembra 1942, torej v času, ko so ponovno obravnavali možnosti za že odloženi množični izgon Slovencev z Gorenjske, sklenili, da bodo še enkrat rasno in zdravstveno pregledali vse prebivalstvo Gorenjske ter predlagali, da bi to storili tudi na Spodnjem Štajerskem, vendar jim razmere tega niso več dopustile.

Za odstranitev nezaželenih oseb, članov Štajerske domovinske zveze, katerim niso mogli očitati kaj hudega, so jih pa sumili, da bi lahko že s svojim bivanjem motili ponemčevanje, so si v Štajerski domovinski zvezi februarja 1942 zamislili t. i. presaditev v Nemški rajh (Verpflanzung ins Deutsches Reich). Prizadel naj bi predvsem slovenske izobražence: "Cilj mora biti, da vse pripadnike nekdanjega slovenskega izobraženstva in polizobraženstva (učitelje, odvetnike, uradnike, trgovce, gostilničarje itd.), če so začasni člani Štajerske domovinske zveze, presadimo iz Spodnje Štajerske v rajh. Izvzamemo lahko samo tiste osebe, ki posebno delajo za nemštvo in tako dejansko dokazujejo svojo privrženost firerju in narodu," je še novembra 1942 naročal zvezni vodja Steindl. Viri pričajo, da so si še zlasti iz t. i. nacionalnopolitičnih razlogov prizadevali spraviti v avstrijske pokrajine in Nemčijo čimveč železničarjev, kar je razumljivo, saj so železničarji nenehno v stiku z ljudmi.

Poseben pomen pri ponemčevanju so nacisti pripisovali otroškim vrtcem, osnovnim šolam in mladinskim organizacijam. Otroške vrtce in osnovne šole so smatrali celo za trdnjave ponemčevanja, s katerimi le-ta stoji ali pade. Otroški vrtci niso bili samo socialnega značaja za pomoč materam, ki so jih tudi vključevali v delovno razmerje, temveč predvsem nacionalnopolitičnega značaja, kar so tudi sami javno priznavali. Do konca leta 1942 so na Spodnjem Štajerskem ustanovili 96 stalnih, 34 pomožnih, 56 žetvenih vrtcev itd., v katere so zajeli 7.762 otrok. Za to nalogo so iz avstrijskih pokrajin pripeljali več sto otroških vrtnaric in množico nemških učiteljev in učiteljic. Dr. Uiberreither je v poročilu ministru za znanost, vzgojo in izobraževanje 19. maja 1941 zapisal: "Samo po sebi se razume, da bodo na tem območju urejene samo nemške šole in da so tujejezične ali dvojezične šole izključene." Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze je spomladi 1941 postavilo glede šolstva štiri osnovna načela: 1. da bodo v pokrajini same nemške šole, v katerih bodo poučevali samo v nemščini, 2. da ne bo niti dvojezičnega pouka niti manjšinskih šol, 3. da bosta delo šole in organizacije "Deutsche Jugend" povezana in postavljena na skupne temelje, in 4. da bo šola pomenila središče vsega ponemčevalnega dela. Zvezni uradnik pri dr. Uiberreitherju dr. Hans Müller – Scholtes pa je v svojem prvem poročilu notranjemu ministrstvu 30. maja 1941 poročal: "Za uvedbo nemškega pouka so doslej iz Stare Štajerske odredili za sem več kot 500 učiteljev in učiteljic. V prihodnjih tednih jih bodo zaposlili še nadaljnjih okoli 500. Po odloku državnega ministra za znanost, vzgojo in izobraževanje morajo tudi druge pokrajine v Ostmarki dati učne moči za delo v Spodnji Štajerski," kjer so s poukom začeli že sredi maja 1941. Kasneje je število nemških učiteljev in učiteljic znašalo že 1.235. Učitelji in učiteljice, ki so poleti 1941 prišli iz avstrijskih pokrajin na Gorenjsko, so najprej vodili tečaje nemščine, ko pa se je jeseni 1941 tam začel pouk, jih je ostalo okoli 260. Tako kot pouk so bila tudi vsa učila v nemščini, na Spodnjem Štajerskem npr. za 72.000 šoloobveznih otrok, od katerih je le 0,6 odstotka razumelo nemško. "Naše šole so trdnjave našega nacionalnopolitičnega dela," je pisal Steindl na začetku leta 1942 in navajal, da je v pokrajini 367 osnovnih in 23 meščanskih šol z 2.133 razredi, 991 učnimi močmi in 92.362 učenci, ter gimnazije v Mariboru, na Ptujju, v Celju in Brežicah, gospodinjske in kmetijske šole, v katerih se šola okoli 130.000 mladine. "Vse te šole so citadele našega političnega hotenja in poroki za uresničenje našega jezikovnega načrta," je še dodal Steindl.

V okviru obeh omenjenih organizacij v zasedenih slovenskih pokrajinah so že spomladi 1941 po zgledu na Hitler Jugend v Nemškem rajhu ustanovili tudi mladinski organizaciji, ki sta bili tesno povezani z nemškim šolstvom. Na Spodnjem Štajerskem so jo imenovali Nemška mladina (Deutsche Jugend), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa najprej *Mladina Koroške ljudske zveze* (Kärntner Volksbundjugend), po uvedbi NSDAP pa od 20. 4. 1942 *Pripravniške enote Hitlerjeve mladine* (Hitler Jugend Anwärter-Einheiten). Kot so izjavljali sami, so to preimenovanje opravili zato, "da bi odpravili neokusni naziv Koroška ljudska zveza in dali gorenjski mladini možnost, da se posebno izkaže in nato vključi v Hitler Jugend". Učitelji in učiteljice iz avstrijskih pokrajin so bili obvezni voditi oddelke v obeh omenjenih mladinskih organizacijah in hkrati vzgajati kader iz vrst šolske in zunajšolske mladine. Poleg učenja nemščine, tudi s pomočjo nacističnih pesmi, je bila v mladinskih organizacijah pomembna tudi predvojaška vzgoja. Posebnemu izboru in nadzoru so bili podvrženi tisti, ki so po srednji šoli nameravali študirati na nemških univerzah. "Treba si je le zamisliti, kakšno škodo bi lahko povzročil Gorenjec, ki bi brez ostrega izbora in brez politične vzgoje in vodstva dosegel akademsko stopnjo in nato kot vzgojitelj, inženir ali zdravnik vodil in usmerjal nemško mladino in široke množice," so govorili.

Ponemčevanju odraslih je bila namenjena množica nemških jezikovnih tečajev. Na Spodnjem Štajerskem so npr. pozimi 1941–1942 priredili 23.030 jezikovnih tečajev s 123.058 tečajniki. Vendar so morali jeseni 1942 ugotovljati, da obvlada nemščino le okoli 12 odstotkov prebivalcev. Zato so spomladi 1943 priredili "veliko jezikovno ofenzivo" in do njenega konca priredili že 5.171 jezikovnih tečajev z okoli 215.000 tečajniki. Na Gorenjskem so do junija 1943 priredili okoli 1.920 tečajev nemščine z okoli 44.000 tečajniki. Nemirne razmere v obeh pokrajinah so povzročale nenehno padanje obiska tečajev.

Štajerska domovinska zveza je v svojih ponemčevalnih prizadevanjih hotela ustanoviti čimveč nemških knjižnic po mestih in tudi na podeželju. Potem ko so uničili slovenske knjižnice, so izdelali načrt za ustanovitev večjih knjižnic v mestih Maribor (s 15.000 zvezki), Celje (z 8.000 zvezki) in Ptuj (s 4.000 zvezki) in 248 manjših knjižnic (od 100 do 1.000 zvezkov vsaka). Do srede leta 1942 so odprli že sto knjižnic.

Medtem ko so vodstva Štajerske domovinske zveze vneto pozivala k učenju nemščine in grozila tistim, ki se je ne bi učili, se je nacionalnopolitični referent dr. Carstjanen ukvarjal z "načrtom teritorialnega razvoja jezikovnega ponemčenja in premika jezikovnih mej". Izdelal ga je do marca 1943 in je v njem na štirih grafičnih skicah predvidel le prvo fazo popolnega ponemčenja Spodnje Štajerske. Kakšen naj bi bil obseg te faze, je povedal v svojem članku "Die Sprachenfrage", objavljenem v *Marburger Zeitung* 10.–11. aprila 1943: "Naš prihodnji cilj tukaj mora biti, da bomo obnovili stare, deloma raztresene nemške jezikovne otoke in jih polagoma povezali med seboj. V tej zvezi se mi zdi pomembno, da bi v kratkem vzpostavili jezikovni most med Mariborom in njegovo okolico čez Šentilj v Slovenskih goricah do strnjenelega nemškega jezikovnega območja. Enako velja za zvezo med Marenbergom in Muto ter nemškim jezikovnim območjem južno od Ivnika. Na ta način morajo biti s spodnještajerske podobe izbrisane jezikovne meje, tako kot je odpravljena nasilna senžermenska meja. Polagoma se bodo jezikovni otoki zlili in bodo končno nastala določena izolirana umikalna območja vindišarskega narečja, ki jih bo treba koncentrično prebijati in končno absorbirati." Na omenjenih grafičnih skicah je predstavil štiri etape te prve faze.

Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza sta prirejali t. i. valove političnih zborovanj, pri čemer je bila prva seveda velikopoteznejša od druge. Načrt in gradivo zanje sta pripravili zvezni vodstvi obeh organizacij, oziroma na Gorenjskem po decembru 1941 radovljiška podružnica državnega propagandnega urada za Koroško. Na Spodnjem Štajerskem sta bila letno navadno dva vala zborovanj, prvi spomladi in drugi jeseni. Za vsak val so izbrali posebno temo, ki so jo nato zvezni, okrožni in krajevni "govorniki" obravnavali na zborovanjih. Pri drugem valu leta 1942 so obravnavali tudi ponemčevanje.

Ni mogoče zanikati nekaterih uspehov pri raznarodovanju, zlasti v otroških vrtcih in osnovnih šolah, v celoti gledano pa je bil uspeh glede na vložena sredstva in trud manjši od pričakovanj. Tako je moral junija 1942 sam Steindl priznati, da je politično navdušenje prebivalstva Spodnje Štajerske za Nemški rajh po aprilu 1941 nedvomno upadlo. To je utemeljeval s tem, da so imeli ljudje čestokrat pretirano idealno predstavo o rajhu, da je zaradi vojne prišlo do nekaterih omejitev in to predvsem zato, ker je bil ljudem vsiljen nov način življenja in so morali opustiti stare navade. Izjavil je, da je le en odstotek prebivalcev pripravljen iti z nacisti do kraja skozi vse stiske in težave, devet odstotkov da je brezpogojno zanesljivih, vendar pa niso pripravljeni sprejeti nase posledic, in da je tudi na drugi strani enako razmerje, medtem ko je ostalih osemdeset odstotkov široka množica, ki jo je treba šele pridobiti. Približno v istem času, julija 1942, je Maier Kaibitsch priznaval za Gorenjsko, da še ni slišal o zborovanju, na katerem bi Gorenjci govorili svojim ljudem in da tudi v *Karawanken Bote* še ni izšel

članek, ki bi ga napisal Slovenec z Gorenjskega. Pač pa so morali nacisti tisti čas na Gorenjskem uvesti izjemno stanje. Narodnoosvobodilni boj na smrt obsojenega slovenskega naroda je nenehno rušil nemški okupacijski sistem, in to bolj na Gorenjskem kot v Mežiški dolini in na Spodnjem Štajerskem. Ravno štajerski nacisti so do konca okupacije vztrajali pri svoji, spomladi 1941 začrtani okupacijski politiki in so do neke mere postali ujetniki svojih načel.⁴⁷

V okviru obeh raznarodovalnih organizacij ali društev – Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze – so po zgledu na SA v Nemškem rajhu ustanovili polvojaško formacijo vermanšaft (Wehrmannschaft). Vanjo so zajeli vse odrasle mladeniče in moške med 18. in 45. letom starosti, ki so bili stalni ali začasni člani omenjenih organizacij. Po želji šefov civilne uprave so vodstvo vermanšafta v obeh pokrajinah zaupali skupini SA "Südmark" v Gradcu (vodja SA – Gruppenführer Arthur Niebbe). Ta pa je za vodjo vermanšafta v Spodnji Štajerski imenovala esajevskega polkovnika Franza Blascha iz Gradca, na enako mesto na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa esajevskega brigadefirerja Franza Becka iz Celovca. Iz Koroške in Zgornje Štajerske so za vermanšaft v obeh pokrajinah dali tudi ves častniški in podčastniški kader. Organizacijo vermanšafta so prilagodili upravnopolitični ureditvi, t. j., da so v vsakem okrožju ustanovili en ali dva polka (štandarte) in v vsaki krajevni skupini po eno ali dve četi (šturma). Tako so v letih 1941 in 1942 zajeli v vermanšaft 84.700 moških na Spodnjem Štajerskem in 28.052 na Gorenjskem in v Mežiški dolini. Glavni nalogi v tej formaciji sta bili germanizacija in predvojaška vzgoja, že jeseni 1941 so jo začeli uporabljati pri zatiranju partizanstva; leta 1942 in tudi 1943 so za občasne operacije izoblikovali več bataljonov, od marca 1944 pa polk "Untersteiermark"; jeseni 1944 je postal sestavni del t. i. Volkssturma. Na Gorenjskem in v Mežiški dolini, kjer so na začetku leta 1942 uvedli NSDAP, so vermanšaft julija 1942 razpustili; tam so imeli potlej enote SA, v katerih pa so bili samo Nemci.⁴⁸

V enotah vermanšafta naj bi se moški omenjene starosti pripravljali na vojaško službo. Čeprav zasedenih slovenskih pokrajin formalnopravno niso vključili v Nemški rajh, sta šefa civilne uprave marca oziroma junija 1942 v njih uvedla obvezno služenje v državni delovni službi (Reichsarbeitsdienst – RAD) in tudi vojno pravo, t. j. obvezno služenje v nemški vojski. Tako kot vpoklici v RAD, je imelo obvezno služenje v nemški vojski poleg drugega tudi značaj germanizacije. Od julija 1942 do konca vojne so na Spodnjem Štajerskem v RAD in nemško vojsko mobilizirali 22 letnikov (1908–1928), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa od januarja 1943 do pomladi 1944, ko so na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in potreb po moški delovni sili za oborožitveno industrijo, ustavili mobilizacijo, 11 letnikov (1917–1927). Po podatkih, zbranih kmalu po vojni, naj bi v RAD in nemški vojski služilo več kot 35.000 prebivalcev zasedenih slovenskih pokrajin, od katerih naj bi jih padlo več kot 5.000.⁴⁹

13. Nemška zasedba južnega dela Slovenije po kapitulaciji Italije

Po padcu fašizma v Italiji in še zlasti po zlomu osi Rim – Berlin sta se pokrajinska vodja NSDAP in državna namestnika sosednjih pokrajin Koroške in Tirolske dr.

⁴⁷ Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. PZDG, 1960, št. 2, 69–124; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 730–813; Karner, Die Steiermark im Dritten Reich, 131–138; Žnidarič, Do pekla in nazaj, ...

⁴⁸ Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, II/1958, 81–156.

⁴⁹ Nemška mobilizacija v drugi svetovni vojni.

Friedrich Rainer in Franz Hofer zavzela za prihodnjo priključitev Julijske krajine, Ljubljanske pokrajine in Južne Tirolske k svojima pokrajinama. Dr. Rainer je to izrazil v svojem pismu nemškemu zunanjemu ministru Joachimumu von Ribbentropu 9. septembra 1943: "Najjasnejša rešitev bi ob upoštevanju italijanskega nacionalnega čustva bila obnova avstrijsko-italijanske meje iz leta 1914. /.../ Predlagam, da se za to območje uredi nemška civilna uprava in za šefa civilne uprave določi gaulajterja iz Koroške s sedežem v Celovcu. Nato bi predlagal, da se to območje glede na zgodovinske, zemljepisne in narodnostne razmere razdeli v tri nižja upravna območja, in to: Kranjska z glavnim mestom Ljubljano, Goriška z glavnim mestom Gorico in Istra z glavnim mestom Trst. Naloga civilne uprave bi bila, da uredi in pomiri narodnostne razmere, organizira samozaščito pred boljševidmom in celotno gospodarsko moč upravnega območja mobilizira za Nemški rajh."⁵⁰ Dne 10. septembra 1943 si je nemški propagandni minister dr. Joseph Goebbels zapisal v svoj dnevnik: "Oglasil se je tudi gauleiter Rainer. Avstrijski gauleiterji so zares pravi mojstri o dokazovanju ozemeljskih zahtev. Toda sedaj o tem sploh ne moremo govoriti. Lahko razumemo, zakaj so se avstrijski gauleiterji postavili na zadnje noge. Šele med jedjo se jih je polotil tek, tako je vedno. /.../ Moramo se potruditi, da bomo pomirili pokrajine, ki si jih prisvajamo. Seveda nimamo dovolj policije, da bi lahko vzpostavili režim prisile. Biti moramo zelo previdni."⁵¹

Hitler iz previdnosti ni povsem upošteval želja gauleiterjev iz avstrijskih pokrajin, ko je za severnoitalijanske pokrajine, ki so mejile na Nemški rajh, 10. septembra 1943 ustanovil dve operacijski coni, in to za "Jadransko primorje" (Adriatisches Küstenland) in za "Predalpsko deželjo" (Alpenvorland). Za vrhovnega komisarja (Oberster Kommissar) operacijske cone "Jadransko primorje" (OZAK) je imenoval dr. Rainerja, in sicer s sedežem v Trstu, za vrhovnega komisarja operacijske cone "Predalpska deželja" pa Franza Hoferja s sedežem v Bolzanu.⁵² Hitler je takrat tudi določil, da se novo Rainerjevo upravno območje deli v šest pokrajin oz. provinc, in to: Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner in Ljubljana, medtem ko se Hoferjevo deli na province Bolzano, Trident in Belluno. Te Hitlerjeve odredbe niso nikdar objavili, da ne bi nastal videz, kot da se z njo krši "suverenost italijanske fašistične vlade". Ustanovili so jo v Münchnu 9. septembra 1943, vendar so jo kasneje preuredili. Z odredbo so le seznanili tri nacistične veljake, in to von Ribbentropa, šefa strankine pisarne Martina Bormanna in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Določili so tudi, da se Rainerjevo in Hoferjevo imenovanje lahko objavi šele takrat, ko si bosta Hitler in Benito Mussolini izmenjala gladišča.⁵³

Čeprav sta se Hitler in iz konfinacije na Apeninih rešeni Mussolini sestala že 15. septembra v Hitlerjevem glavnem stanu, je dr. Rainer kot vrhovni komisar za OZAK, ki je imel sredi septembra pogovor s Hitlerjem, svojo prvo odredbo izdal šele 1. oktobra 1943 v svojem uradnem listu za OZAK, ki ga je začel izdajati v Trstu 15. oktobra 1943. Rainerjev prevzem uprave v OZAK je potekel v dveh fazah. Najprej je to območje postalo čisto operacijsko območje nemške vojske, na katerem je imel vrhovno oblast

⁵⁰ Ferenc, Quellen, dok. 316.

⁵¹ Joseph Goebbels, Dnevnik. Maribor 1981, 492–493 (dalje: Goebbels, Dnevnik), 11. septembra je Goebbels zapisal, da ne potrebujejo samo Južne Tirolske in sodil, da morajo prenesti mejo daleč na jug, še dalje od Benečije. 13. septembra je spet zapisal, da bi poleg Južne Tirolske morali vključiti v nemške meje tudi tri Benečije. 23. septembra je spet zapisal, da Hitler meni, da morajo zasesti Benečijo in jo vključiti v rajh kot avtonomno pokrajino. (Goebbels, Dnevnik, 507, 517 in 542.)

⁵² Hoferja je imenoval kljub temu, da je dr. Goebbels isti dan sodil, da ga iz previdnosti ne morejo poslati v Južno Tirolsko, ker bi tamkaj "učinkoval kot rdeča krpa". (Goebbels, Dnevnik, 493.)

⁵³ Ferenc, Quellen, dok. 317.

"poveljnik nemške vojske v Sloveniji", poveljnik okrepljene 71. pehotne divizije, generalmajor Wilhelm Raapke. Dr. Rainer je 15. septembra prispel v Ljubljano, kjer mu je tamkajšnji škof dr. Gregorij Rožman predlagal za šefa pokrajinske uprave župana, generala Leona Rupnika. Njega je 20. septembra ustoličil v Celovcu, v Ljubljani pa ga je čez dva dni vpeljal v urad vladni predsednik dr. Ferdinand Wolsegger. Druge pokrajine OZAK je dr. Rainer začel upravljati 29. septembra 1943, ko je nemška vojska v svoji veliki ofenzivi očistila osrednji del Primorske in odrinila partizansko vojsko od Trsta in Gorice. Od 30. oktobra do 2. decembra je dr. Rainer imenoval prefekte, in to v Gorici Marina Paceja, v Vidmu Riccarda De Bedena, na Reki Alessandra Spalatina in v Pulju Ludovica Artusija. Kvarnersko območje je ostalo v Reški pokrajini in tako tudi okraj Čabar s čisto slovenskima občinama Draga in Osilnica, je pa za kvarnersko območje imenoval komisarja Franca Špeharja.⁵⁴

Ker so bili prefekti italijanske in šef pokrajinske uprave slovenske narodnosti, jim je dr. Rainer z odredbo 22. oktobra 1943 določil nemške svetovalce (Deutsche Berater), ki so bili tako kot načelniki oddelkov v njegovem uradu v poslopju tržaškega sodišča iz Koroške. V Ljubljani je tak položaj zavzel esesovski in policijski general Erwin Rösener, ki je bolj skrbel za politično linijo, medtem ko se je z upravnimi vprašanji ukvarjal upravni svetovalec dr. Hermann Doujak, deželni svetnik v bližnjem Kamniku.

Policijsko upravo v OZAK zahodno od nekdanje rapalske meje je Himmler zaupal esesovskemu in policijskemu generalu Odilu Globocniku, ki je bil podrejen vrhovnemu vodji SS in policije v Italiji, esesovskemu in policijskemu generalu Karlu Wolfu, v Ljubljanski pokrajini pa Rösenerju. Medtem ko sta zaščitna in varnostna policija imeli v Trstu svoji poveljstvi, so ju v Ljubljanski pokrajini vodili uradi oz. poveljstva, ki so ju vodila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini. Rösener in Globocnik sta kmalu dobila tudi svoja operativna štaba za uničevanje tolpa (Führungsstab für Bandenbekämpfung). Iz Lublina je v Trst prispel akcijski oddelek "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard") in si v tamkajšnji Rižarni sv. Sobota uredil zapore in taborišče za antifašiste in Jude, z moriščem in krematorijem.

Potem ko je dr. Rainer uredil upravo v OZAK, je 29. novembra 1943 izdal "odredbo o obvezni vojaški službi", ki je bila posledica usklajevanja stališč med različnimi uradi in je nasprotovala splošni mobilizaciji v italijansko republikansko vojsko in jo omejila le na prostovoljno prijavo. Vojaško obveznost so za vojsko in delo sposobni prebivalci lahko odslužili s prostovoljnim vstopom v domobranske oddelke, obnovitveno službo, nemško vojsko, oboroženo SS in nemško policijo, organizacijo TODT ali s prostovoljno prijavo v italijansko republikansko vojsko. Zvezna vojna služba je zajela moške letnike 1914–1926. Po njej so precej delovne sile odpeljali tudi na delo na Gorenjsko, Koroško in v Nemčijo. Jeseni 1944 so jih samo za utrjevalna dela v akciji Pöhl uporabili okoli sto tisoč.

Dne 6. decembra 1943 je dr. Rainer izdal "odredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v Operacijski coni Jadransko primorje", katere veljavnost je segla nazaj do 1. oktobra 1943. Po tej odredbi sta bila vrhovna komandanta domobranskih oddelkov višja vodja SS in policije Rösener in Globocnik in na njeni osnovi sta nastala Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini in Slovenski narodni varnostni zbor v Julijski krajini.⁵⁵

Generalštab nemške kopenske vojske (OKH) je po veliki nemški ofenzivi, ki je med

54 Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor 1967, 352–361.

55 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana 2003. Isti, *Primorsko domobranstvo (1943–1945)*. Ljubljana 1982.

25. septembrom in 25. novembrom 1943 zajela skoraj vso operacijsko cono "Jadransko primorje", za OZAK imenoval "poveljnika nemške vojske v Operativni coni 'Jadransko primorje'", in to generala gorskih čet Ludwiga Küblerja. Ta si je svoje poveljniško mesto uredil v gradu Spessa pri Krminu. Podrejene so mu bile nemške vojaške enote, in to tiste, ki so bile tam za stalno zasedbo, npr. 188. gorska divizija, ter druge, ki so tja prihajale na odmor z italijanske fronte. Kasneje so Küblerjevo poveljstvo, podrejeno vrhovnemu poveljniku nemške vojske za Jugozahodno Evropo v Italiji preimenovali v štab 97. armadnega zbora za posebno uporabo. V Slovenskem primorju so ga pustili skoraj do konca vojne; kapituliral je pred jugoslovansko armado 6. maja 1945 v Ilirski Bistrici.⁵⁶

Civilno upravo v pokrajinah ali provincah je dr. Rainer pustil tako, kot je bila pod italijansko državo. Tam, kjer je v Julijski krajini imelo večino italijansko prebivalstvo, so bili italijanski uradniki, kjer pa je bila večina Slovencev, t. j. zlasti na podeželju, so bili slovenski uradniki. V Ljubljanski pokrajini so bili uradniki le Slovenci. Rupnikova pokrajinska uprava si je prizadevala čimbolj odstraniti sledove italijanskega okupacijskega sistema, vendar je nekatere urade sprejela iz rok italijanskih ljudi šele sredi oktobra 1943. Te uprave ne moremo imeti za povsem avtonomno, ker so poleg že omenjenih dveh nemških svetovalcev bili še posebni nemški svetovalci ali izvedenci za posamezne upravne panoge; vsi so bili iz Koroške. Zaradi premoči narodnoosvobodilnega gibanja ni mogla obvladati niti vseh mest in še manj večine podeželja. Ni ji uspel poskus urediti okrajno glavarstvo v Črnomlju in obdržati precejšen del dotodanjih občinskih uprav.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je 24. septembra 1943 policijsko upravo zaupal nekdanjemu jugoslovanskemu upravniku policije za Dravsko banovino dr. Lovru Hacinu, ki je za svoj urad zbral nekaj ljudi, ki so bili pred okupacijo policisti. V njegovem uradu je bil v takratnih vojnih razmerah oddelek politične policije pod vodstvom Maksa Loha, ki je imel nekaj deset policijskih agentov v Ljubljani in tričlanske skupine agentov v nekaterih krajih. Ljubljanska izpostava varnostne policije (gestapa) in varnostne službe je pri upravi policije v Ljubljani imela svojega zveznega častnika Paula Duscho. Rupnik in dr. Hacin sta nato iz slovenskih orožnikov in policistov, ki so bili pomožna karabinjerska in policijska sila pod italijansko okupacijo, ter prostovoljcev in mobilizirancev 1. novembra 1943 ustanovila Policijski zbor Ljubljana pod poveljstvom podpolkovnika Stanka Palčiča. V treh stotnjah v Ljubljani za mesto in bližnjo okolico ter v stotnjah v Novem mestu in Kočevju je imel okoli tisoč policistov, ki so opravljali predvsem stražno službo in pomagali politični in kriminalistični policiji pri izvajanju policijskih nalog. Policijski zbor Ljubljana je v več stavbah skrbel tudi za policijske zapore. Junija 1944 pa je od pravosodnega organa sprejel tudi upravljanje nad ljubljanskimi sodnimi zapori. Za nadrejenega tudi slovenski policiji se je smatral višji vodja SS in policije Erwin Rösener, ki je tudi zahteval, da policisti prišejejo enako kot slovenski domobranci.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je sporazumno z generalom Rösenerjem septembra 1943 ustanovil policijsko pomožno oboroženo formacijo Slovensko domobranstvo. General Rösener se je imel tudi za njenega vrhovnega poveljnika. S prostovoljci in mobiliziranci je ta formacija dosegla število med 12 in 13 tisoč; vodil jih je slovenski organizacijski štab, podrejen nemškemu graditvenemu štabu (Aufbaustab), ta pa glede operativnih nalog pri zatiranju partizanstva Rösenerjevemu operativnemu štabu za

⁵⁶ Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943-1945. Wien 1969; Roland Kaltenecker, Operationszone "Adriatisches Küstenland". Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45. Graz, Stuttgart 1993; Enzo Collotti, Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-45. Milano 1974.

zatiranje tolpa. Tudi slovensko domobranstvo je moralo priseči zvestobo nemškim oboroženim silam (20. aprila 1944 in 30. januarja 1945). S pomočjo slovenskega protirevolucionarnega tabora v Ljubljani je nemška policija tudi v Julijski krajini vzpostavila domobranstvo z imenom Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), ki je dosegel število okoli 2.500 mož, vendar mu ni bilo treba priseči. Medtem ko je okupator v Ljubljanski pokrajini kot taktične enote dopuščal le domobranske bataljone, je v Julijski krajini proti koncu vojne dopustil strnitev čet SNVZ v 1. udarni polk SNVZ. Od pozne jeseni 1943 je okupator tudi na Gorenjskem dopustil ustanavljanje posadk t. i. Gorenjske samozaščite (Oberkrainer Selbstschutz) pod poveljstvom gestapa. Njena številčna moč je bila podobna moči SNVZ.

14. Gospodarski interesi nemškega okupatorja v Sloveniji in možnosti za njihovo uresničevanje

Z zasedbo severnega dela Slovenije je nemški okupator dobil poljedelsko in vinogradniško rodovitnejše in industrijsko razvitejše območje, kar je bilo še posebno pomembno v vojnem času. Že samo vinogradniško območje Slovenskih goric in Haloz je pomenilo drugo največje vinogradniško območje na interesnem območju Nemškega rajha (večje je bilo vinogradniško območje v avstrijskem Podonavju). Drugačno kot v drugih zasedbenih conah je bilo tudi poljedelsko območje s Ptujskim in Murskim poljem ter za hmeljarstvo Savinjska dolina. Ker je imel Nemški rajh dovolj hmelja že drugod, je hmeljarsko območje dovolil le v Savinjski dolini in pri Radljah (Marenbergu), povsod drugod ga je ukazal izkoreniniti in polja uporabiti za druge kulture, zlasti za sejanje žitaric.

Kljub temu pa zasedene slovenske pokrajine niso bile samozadostne za prehrano in jo je moral okupator uvažati od drugod. Iz Spodnje Štajerske je npr. izvažal le vino, sadje, jajca in morda še kaj, iz Gorenjske je v Ljubljano izvažal mleko. Racionirano preskrbo s kruhom ali z moko, ki jo je uvedla že Kraljevina Jugoslavija, je nemški okupator kmalu po zasedbi dežele razširil še na druga živila in predmete, ki jih je v Nemškem rajhu racioniral že jeseni 1939. leta.

Drugače kot v nekaterih drugih zasedenih pokrajinah v Evropi, nemški okupator zasedenih slovenskih pokrajin ni obravnaval kot "območij za izkoriščanje", t. j. za ropanje, temveč kot gospodarsko že dejansko priključene k Nemškemu rajhu. Podobno kot v Nemškem rajhu je tudi v njih vodil "bitko za pridelavo" (Erzeugungsschlacht), je pa poskrbel tudi za agrotehnične ukrepe za izboljšavo pridelovanja (preskrba umetnih gnojil, strojev, plemenske živine itd.).

V industrijskem pogledu je npr. industrija na Gorenjskem in v Mežiški dolini predstavljala polovico vse industrije v povečani Koroški, medtem ko je industrija v Spodnji Štajerski pomenila tretjino vse štajerske industrije. V obeh pokrajinskih upravnih enotah je bilo okoli 23 obratov oborožitvene industrije, še posebno pomembne za vojni čas. Pomembno je bilo tudi premogovno območje v Zasavju, za katerega si je neuspešno prizadeval tudi italijanski okupator. Vojne potrebe so silile okupatorja v graditev nekaterih pomembnih industrijskih in drugih naprav, npr. v graditev Tovarne glinice in aluminija v Strnišču pri Ptuju, elektrarne Mariborski otok, Tovarne letalskih delov na Tezmem pri Mariboru, v prometnem pogledu v graditev ljubeljskega predora, obvozne ceste in železnice okoli Ljubljane, graditev stanovanjskih hiš v okviru *Neue Heimat* v okrožnih mestih Gorenjske itd.

Višek delovne sile v zasedenih slovenskih pokrajinah je nemški okupator najprej odpravljal z javnimi deli in odvozom delovnih moči na delo v avstrijske pokrajine in

Nemčijo. Polagoma jo je začelo primanjkovati in jo je dobival iz industrijskih (zlasti tekstilnih) in obrtnih obratov, ki jih je ukinjal tudi zaradi pomanjkanja surovin. Največ delovnih moči pa sta pobrala Državna delovna služba (RAD), vojska ter vermašft.⁵⁷

Narodnoosvobodilno gibanje je hromilo izvajanje okupatorjevih ukrepov tudi na gospodarskem področju. Še najbolj se je to izražalo pri ropanju naravnega bogastva, t. j. lesa, premoga, žita, živine itd. Vendar ni nikdar prišlo do takšnih neugodnih gospodarskih razmer, kot na italijanskem zasedbenem območju.

15. Kolaboracija in odporništv

a) Osvobodilno gibanje in meščanski tabor – temeljne značilnosti do kapitulacije Italije

Po zasedbi in razkosanju Slovenije sta se med slovenskimi političnimi dejavniki izoblikovala dva osnovna strateška pogleda. Prvega, zavzemanje za takojšen oboroženi odpor proti okupatorju, je zastopalo osvobodilno gibanje. Njegov politični del je predstavljala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF), ki so jo sestavljale osnovne (KPS, katoliška skupina, sokolska skupina in kulturni delavci) in plenumske skupine. Vse te sicer raznolike skupine, tako po velikosti kot po izvoru, so načeloma pristajale na takojšen oboroženi odpor proti okupatorju. To je bil njihov skupni imenovalec. Jedro Osvobodilne fronte so tvorile skupine, ki so se zbrale pred napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. Zato so se imenovalle ustanovne oz. temeljne in so izvirale iz tradicionalnih idejnih taborov (katoliškega, liberalnega in marksističnega) ter tako predstavljale vez slovenskih komunistov s tradicijo. Poleg izvršnega odbora in vrhovnega plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni in kot temeljna oblika še terenski odbori OF. Med temeljnimi skupinami, načeloma enakopravnimi, je izstopala KPS s stvarno vodilno vlogo, saj si je zagotovila vodilni položaj v partizanski vojski, Varnostnoobveščevalni službi OF in propagandi, tako da je imela v svojih rokah vse ključne vzvode. Bila je tudi pobudnica ustanovitve OF in hkrati edina stranka v njej, zato je imela osvobodilna organizacija le nekatere koalicijske elemente. Po dolomitski izjavi, ko je OF postala enotna organizacija s formalno zagotovljeno vlogo KPS, so dobile v njej pomembno vlogo protifašistične množične organizacije (Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza, Delavska enotnost).

Ker začetno delovanje predvojnih strank v skladu s taktiko čakanja ni imelo konkretnega aktivizacijskega naboja, je praznino v političnem prostoru izkoristila OF s protiokupatorskim delovanjem, tako da je nepričakovano hitro postala upoštevanja vreden politični dejavnik v slovenski družbi. Čeprav se je osvobodilno gibanje že od vsega začetka razvijalo na celotnem etničnem ozemlju, pa je bilo začetno množično žarišče gibanja v Ljubljani. To je pogojevalo tudi socialno strukturo gibanja, v katerega so se množično vključevali vsi sloji prebivalstva ne glede na politično prepričanje. Pri tem je razviden sorazmerno velik delež mladine in izobražencev ter nasploh t. i. srednjih slojev, ki pred okupacijo niso kazali naklonjenosti do KPS oz. niso imeli tesnejših stikov z njo. Prav ti so predstavljali množično jedro osvobodilnega gibanja.⁵⁸

⁵⁷ Tone Ferenc, Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, 649–655; Isti, Gradnja tovarne glinice in aluminija Stmische med drugo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, 67 (32), 1996, št. 2, 174–204; Kerner, Kärntens Wirtschaft 1938–1945. Klagenfurt 1976; Kerner. Die Steiermark im Dritten Reich, 235–281.

⁵⁸ Godeša, Kdor ni z nami, 127–160.

Čeprav je bilo slovensko osvobodilno gibanje sestavni del jugoslovanskega in je delovalo v okviru njegovih splošnih navodil, je OF predstavljala slovensko posebnost v načinu upiranja, ki ga ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini. Tako so si partizanske enote v Sloveniji ustvarile množične temelje s pomočjo razvejane mreže organizacije OF na terenu, za katero je Edvard Kardelj dejal, da "je v njej vsa naša moč".⁵⁹ Osvobodilna fronta je tako spodbudila nastanek prvih partizanskih enot in začela vojaško delovati proti okupatorjevim silam na celotnem etničnem ozemlju, ne glede na predvojne in medvojne meje. Partizanske enote v Sloveniji, katerih odmev o delovanju leta 1941 je segel vse do nacističnih vrhov v Berlinu, so tako predstavljale vojaško vejo osvobodilnega gibanja.⁶⁰

Drugo opcijo so zagovarjali predstavniki predvojnih legalnih strank (SLS in različne stranke liberalnega porekla), ki so svojo strategijo izoblikovali že po državnem udaru 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da je vojna neizbežna. Del vodstva SLS se je odpravil v tujino z nalogo, da zastopa strankine interese v tujini, medtem ko naj bi del vodstva, ki je ostal doma, tu pripravil vse potrebno za "bolj človeške rešitve", da ne bi slovenski narod preveč trpel. Hkrati je vodstvo SLS sprejelo sklep, da se ne sme na kakršen koli način sodelovati s sovražno oblastjo in njenimi organizacijami.⁶¹ Po neuspelem poskusu, da bi ban dr. Marko Natlačen v vlogi predsednika 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta pri nemških oblasteh za Slovenijo izposloval avtonomijo po slovaškem zgledu, so se preusmerili k italijanskim okupacijskim oblastem in sprejeli sodelovanje v konzultih, ki je imela značaj posvetovalnega telesa pri visokem komisarju. Prvotno sodelovanje z italijanskimi okupacijskimi oblastmi je bilo v času ustanovitve konzulte mišljeno dolgoročno. Kasneje, po neuspehu te politike, so ga skušali prikazati le za izbiro po načelu najmanjšega zla. V tedanjih težavnih razmerah je oportunistično sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, ki je bilo tudi v nasprotju z omejneno odločitvijo vodstva SLS tik pred vojno o nesodelovanju z okupatorji, bilo deležno kritike tudi iz lastnih vrst. Hkrati pa so voditelji predvojnih legalnih strank priporočali čakanje ter Slovence usmerjali v postopne ilegalne priprave na osvoboditev in obračun z okupatorjem ob koncu vojne. Kot odgovor na dejavnost OF je bila spomladi 1942 ustanovljena Slovenska zaveza, ki je predstavljala osrednji nadstrankarski organ oziroma strankarsko koncentracijo v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora. Štela se je za edinega legitimnega zastopnika Slovencev in pri tem uživala podporo slovenskih predstavnikov v emigraciji. Njen program je bil glede na takratno splošno nezadovoljstvo s predvojnimi razmerami iz socialnoekonomskega vidika sicer dokaj radikalen, a vendarle ne toliko, da bi lahko ogrozil temeljna pred vojno vzpostavljena razmerja politične moči v slovenski družbi. Po kapitulaciji Italije je bilo delovanje Slovenske zaveze precej omejeno in je poleti 1944 zamrlo. Proti koncu vojne je postal osrednji organ protirevolucije Narodni odbor za Slovenijo.

Program OF, zajet v temeljnih točkah, je bil v prvi vrsti akcijsko usmerjen in je pozival k takojšnjemu odporu ter zedinjenju vseh Slovencev. Do poveljnega obdobja ni bil povsem natančno opredeljen, saj v njem ni bil povsem jasno določen državni okvir, pa tudi pojem "dosledne ljudske demokracije" je tedaj porajal najrazličnejše razlage. Ti vprašanji je osvobodilno gibanje sprva puščalo odprti, je pa bilo v njegovem programu zapisano, da po vojni OF prevzame oblast kot celota.

⁵⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, str. 113 (dalje: DLR). Pismo Edvarda Kardelja 14. julija 1942 Ivu Loli Ribarju.

⁶⁰ Tone Ferenc, Poročilo o protinacistični dejavnosti v Evropi po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo. Svobodna misel, 14. 7. 1995, št. 13, 15–16.

⁶¹ Godeša, Odnos SLS, 83–84.

Kljub temu da sta v narodnopolitičnem pogledu oba tabora zagovarjala Zedinjeno Slovenijo (združitev celotnega etničnega ozemlja v enoto) v federativno preoblikovani in razširjeni jugoslovanski državi, se je med okupacijo v Sloveniji razvnel tudi notranji spopad. Zaradi medsebojnega izključevanja – oba tabora sta namreč imela v svojih programih zapisano, da bosta po vojni prevzela oblast v svoje roke – je kmalu prišlo do izraza tudi medsebojno nasprotovanje, ki se je le še krepilo. Pobuda v delovanju je bila že od začetkov poziva na oboroženi odpor na strani OF. Tako se je ob poudarjanju revolucionarnih razsežnostih boja spomladi 1942, kjer je ob atentatih v Ljubljani prihajalo na osvobojenem ozemlju tudi do nasilja nad civilnim prebivalstvom, stopnjevalo nasprotovanje do OF na protikomunističnih temeljih. Od februarja 1942 so se vrstili pozivi, da italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini oboroži slovenske protikomuniste in jim omogoči obračun z osvobodilnim gibanjem, ki so ga enačili s komunizmom in smatrali za največjo nevarnost za slovenski narod. Sčasoma je italijanski okupator na oboroženo kolaboracijo na protikomunističnih temeljih s slovenskimi političnimi dejavniki zaradi lastnih interesov (*divide et impera*) tudi pristal. Podprl je ustanovitev vaških straž oziroma Prostovoljne protikomunistične milice (*Milizia volontaria anticomunista* – MVAC), ki so dobile italijansko orožje ter so jih nadzorovali italijanski zvezni častniki.

b) Razvoj po kapitulaciji Italije

Zlom osi Rim – Berlin je predstavljal pomemben dogodek v zgodovini druge svetovne vojne v Evropi in je tudi v Sloveniji pomenil močno prelomnico. Po kapitulaciji Italije se je namreč osvobodilno gibanje močno okrepiło na vseh področjih. Množično je zajelo večino etničnega ozemlja, še zlasti se je razmahnilo na Primorskem, kjer je po kapitulaciji Italije in sklepu vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega primorja k Zedinjeni Sloveniji prišlo do prave ljudske vstaje. V sklopu izvedbe narodne revolucije, ki je na podlagi pravice do samoodločbe narodov predpostavljala vzpostavitev slovenske državnosti in je imela svoje zamatke že v ustanovitvi SNOO (16. september 1941) kot "začasnega narodnega predstavništva", je po kapitulaciji Italije osvobodilno gibanje dobilo nov zagon. Pot do njene uresničitve je vodila prek zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (od 1. do 3. oktobra 1943), do vrha na jugoslovanski ravni na drugem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) v Jajcu (29. novembra 1943), ko je bilo v posebni deklaraciji na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejeto, da se Jugoslavija zgradi na demokratičnem federativnem načelu, kot skupnost enakopravnih narodov. AVNOJ se je na zasedanju razglasil za vrhovni zakonodajni in izvršni ter predstavnikiški organ nove Jugoslavije, izvolil predsedstvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) kot vrhovni upravni organ (predsednik Josip Broz-Tito). Po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944 je z graditvijo slovenske državnosti v sklopu načrtnega vzpostavljanja celotne oblastne strukture od njenih vrhov do razprostranjene mreže organov oblasti na terenu na osvobojenem ozemlju, osvobodilno gibanje prešlo na novo kakovostno raven.

Na vojaškem področju se je z ustanovitvijo dveh korpusov NOVJ (7. in 9.) slovenska partizanska vojska preuredila in do konca vojne je število njenih borcev naraslo na trideset tisoč. Njena dejavnost na obsežnih območjih slovenskega ozemlja je v večji ali manjši meri onemogočila učinkovitost okupacije, spremenila ozemlje v bojišče in nase vezala znatne oborožene sile okupatorjev.

Po kapitulaciji Italije in še zlasti po odprtju druge fronte spomladi in poleti 1944 je slovensko ozemlje, po katerem potekajo strateški prehodi med Alpami in Jadranom ter prometne zveze med Avstrijo in Balkanom, postalo pomembno tudi s širšega geostra-

teškega vidika. V skladu z načrti zahodnih zaveznikov v Sredozemlju so tudi partizanske enote na Slovenskem kot del NOVJ, ki je bila po teheranski konferenci novembra 1943 priznana kot vojaška soborka velike zavezniške protifašistične koalicije, izvajale predvsem napade na komunikacije (železniške proge, mostove itd.). Pomembnost teh partizanskih akcij v Sloveniji so priznavala tudi zavezniška poveljstva za južno Evropo in njihove vojaške misije, tako da so odmevale tudi v mednarodni zavezniški javnosti (npr. fotografije napada na železniški most pri Litiji, objavljene v ameriški reviji *Life*).⁶²

Poleg tega je bilo slovensko ozemlje zanimivo kot izhodiščna točka tudi z vidikov britanskih načrtov po konferenci zunanjih ministrov oktobra 1943 v Moskvi v zvezi z njihovimi poskusi prodora v Avstrijo kot "mehkega trebuha" nacistične Nemčije in organiziranja avstrijskega protinacističnega odpora. Kljub sodelovanju s slovenskim osvobodilnim gibanjem in nudenju logistične podpore, se te britanske zamisli (npr. misija Clowder) niso uresničile, ker so se njihova predvidevanja o avstrijski pripravljenosti za odpor proti nacističnemu režimu izkazala za nestvarna.⁶³

Po prelomnici v drugi svetovni vojni in izkrcanju ameriške in britanske vojske v Afriki jeseni 1942 se je zanimanje zahodnih zaveznikov za balkansko bojišče povečalo. Tedaj je zaradi protiokupatorskega delovanja pritegnilo njihovo pozornost tudi jugoslovansko osvobodilno gibanje, h kateremu so poslali svoje prve vojaške misije in obveščevalne skupine. Na teheranski konferenci novembra 1943 so bili jugoslovanski partizani priznani kot vojaški soborci v veliki zavezniški koaliciji, kar je pomenilo pomembno prelomnico v mednarodni uveljavitvi osvobodilnega gibanja. Ta se je potem nadaljevala tudi na političnem in državniškem področju s podpisom dveh sporazumov (viškega in beograjskega) med Titom kot predsednikom NKOJ in dr. Ivanom Šubašićem kot predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade ter z ustanovitvijo kraljevega namestništva, ki je 7. marca 1945 imenovalo Tita za predsednika začasne enotne vlade Demokratične federativne Jugoslavije. Njena ustanovitev je tudi formalno pomenila konec dvovladja in utrdila položaj osvobodilnega gibanja, ki je kot uradni predstavnik jugoslovanske države lahko nastopalo tudi v mednarodnih odnosih.

Nacistični okupator do kapitulacije Italije ni dovoljeval kolaboracije s slovenskim predznakom, nato pa je zaradi spremenjenih razmer v operacijski coni "Jadransko primorje" dopustil sodelovanje s Slovenci na temelju protiboljševizma, ki je predstavljal eno od osrednjih gesel osnih sil v boju proti zavezniški koaliciji. V protirevolucionarnem taboru so namreč tudi po kapitulaciji Italije, potem ko je partizanska vojska brezkompromisno obračunala z vaškimi stražarji in četniki (Turjak, Grčarice), ocenili, da razlogi za sodelovanje, tokrat z novimi okupacijskimi oblastmi, še vedno obstajajo. V Ljubljanski pokrajini je bila ustanovljena pokrajinska uprava, ki ji je načeloval general Leon Rupnik. Pokrajinska uprava je v precejšnji meri odstranila sledove italijanske okupacije dežele, poudarjala slovenski značaj pokrajine, a je bila v marsičem popolnoma odvisna od nemških svetovalcev (Beraterjev), ki so bili skoraj v vseh njenih uradih. Šlo je za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo pod nemško nacistično nadoblastjo.⁶⁴ Jeseni 1943 ustanovljeno Slovensko domobranstvo je pomenilo nadaljevanje vaških straž, le da je nastalo s pomočjo nemškega okupatorja in da je bilo bolje organizirano in oboroženo. Osnovano je bilo za boj proti partizanskim enotam v Ljubljanski pokrajini. O vseh pomembnejših akcijah in operacijah je odločal operativni štab za bojevanje proti

62 John Phillips, *Zgodba o Jugoslaviji*. Ljubljana, Beograd 1983, 82–109.

63 William Deakin, *Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 – maj 1945)*. *Zgodovinski časopis* 33/1979, št. 1, 103–126.

64 Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955. Ljubljana 1995, 65.

partizanom pod poveljstvom višjega vodje SS in policije, generala Erwina Rösenerja. Za nemške oblasti je bilo domobranstvo pomožna policijska sila, ki je bilo po dogovoru omejeno zgolj na bojevanje na slovenskem ozemlju. Za vodstvo slovenske protirevolucije pa je domobranstvo predstavljalo slovensko narodno vojsko, ki ob izsiljeni kolaboraciji brani slovensko prebivalstvo pred partizanstvom. Leta 1944 so nemške okupacijske oblasti dopustile organiziranje domobrantskih enot tudi na Primorskem in Gorenjskem. Najbolj odmeven dogodek je bila domobrantska prisega na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1944, s katero so se ti zavezali, da se bodo skupaj z nemškimi oboroženimi silami na slovenskem ozemlju bojevali proti komunistom in njihovim zaveznikom. S takim simbolnim dejanjem, v bistvu so v tem smislu delovali tudi že pred tem, je bila v očeh dela domače, pa tudi mednarodne zavezniške javnosti, še bolj izpostavljena kolaborantska vloga slovenskega domobranstva, čeprav so bili dejanski razlogi za njegovo kolaboracijo kompleksni in protislovni.

Na dogajanje so med zasedbo Slovenije poglavitno vplivale predvsem tri kategorije dejavnikov, in to okupatorji (nemški, italijanski in madžarski), osvobodilno gibanje pod vodstvom slovenskih komunistov ter protirevolucionarni tabor, ki so ga večinoma vodili in usmerjali predstavniki predvojnih legalnih strank. Za dogajanje na Slovenskem med drugo svetovno vojno je bilo značilno prepletanje procesov, zajetih v pojmih okupacija, odpor, kolaboracija, revolucija, protirevolucija in državljanska vojna. V okviru teh temeljnih razmerij je uspelo OF združiti boj proti okupatorju z revolucijo, predvsem zato, ker del njenih nasprotnikov ni izrabil odporniškega razpoloženja med prebivalstvom in je nato zabredel v kolaboracijo z okupatorjem. Zaradi tega je prišlo v slovenski družbi do preoblikovanja, ko je z množično podporo prebivalstva vodilna sila postala osvobodilno gibanje, čeprav njegovi nosilci pred vojno niso predstavljali pomembne politične sile. Protislovja v slovenski družbi so se kazala že v tridesetih letih, a vsekakor ne v tako koreniti in obsežni obliki, kot se je to zgodilo pod vplivom dogajanja med okupacijo.

Hkrati je jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju uspelo legitimirati svoj položaj tudi pred zavezniki v protifašistični koaliciji, tako da z mednarodnega stališča prihod na oblast ni bil izpeljan na revolucionaren način, kar pa ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju ni uvedla sprememb, ki so pomenile prekinitvev kontinuitete s predvojnimi družbenim sistemom. Tako je slovensko osvobodilno gibanje pod vodstvom KPS kot del jugoslovanskega gibanja s svojim prispevkom v boju proti okupatorju ob koncu vojne izšlo kot zmagovita sila v Sloveniji oz. Jugoslaviji na strani protifašistične koalicije.

16. Slovensko-avstrijski odnosi med okupacijo (vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje, slovenski odnos do obnove avstrijske države, poskusi sodelovanja na protinacističnih temeljih)

Čeprav je okupacija pomenila eno najtežjih preizkušenj za Slovence, ki so jo dojemali kot obsodbo na narodno izumrtje, je bila po drugi strani razumljena kot priložnost, da se popravijo vse zgodovinske krivice, ki so jih skozi stoletja doživljali Slovenci s strani sosednih narodov. Posebno še zaradi medvojnega trpljenja, za katerega je znani britanski zgodovinar Hugh G. Seton Watson zapisal, da gre za izredno nasilje s strani največjega nad najmanjšim evropskim narodom,⁶⁵ je vladalo vsesplošno prepričanje, ker so bili vsi zgodovinski tekmeči (Nemci, Italijani in Madžari) v sovražnem taboru, da

65 Boris Mlakar, Problem zahodne meje pri Slovencih 1941–1945. Acta Histriae, VI, 313 (dalje: Mlakar, Problem zahodne meje).

se ponuja enkratna priložnost za združitev slovenskega etničnega ozemlja v Zedinjeno Slovenijo, ki je bila politični ideal vse od revolucionarnega leta 1848. Z napadom na Jugoslavijo so namreč države napadalke same ukinile obstoječe državne meje, tako da je bilo odslej to vprašanje odprto.

Takoj po zasedbi je KPS v različnih oblikah poudarila zahtevo po združitvi slovenskega naroda in tudi v temeljnih točkah OF je bilo v drugi točki zapisano, da "ta /neizprosna oborožena/ akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev".⁶⁶ OF je torej imela jasno načelno stališče do Zedinjene Slovenije, medtem ko o vprašanju meja temeljne točke niso govorile. Bil pa je oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri IOOF, kjer se je po besedah dr. Frana Zwittera nato razvila razprava okrog konkretizacije dveh vprašanj: "Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem je bilo v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A/nton/ Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi."⁶⁷

Na podlagi teh razprav je CK KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 prvič javno izrazil načelno stališče, da "v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen".⁶⁸ Poleti 1942 je Boris Kidrič glede mejnih zahtev še poudaril, da "nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega",⁶⁹ nato je vodstvo osvobodilnega gibanja decembra 1942 preciziralo svoje stališče, katero ozemlje sodi v Zedinjeno Slovenijo. Edvard Kardelj je v pismu Josipu Brozu – Titu 14. decembra 1942 zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno ni niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poskušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1.000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica. Zato stalno postavljajo med množicami vprašanja: "Toda v katerih mejah?"⁷⁰ Najpomembnejša odločitev CK KPS je bila, da je pri konkretizaciji zahtev v zvezi z mejo Združeno Slovenijo opredelil po etničnem načelu, in to tako, da sta vanjo sodila tudi mesti Celovec in Trst. Pri njeni utemeljitvi so se oprli na omenjeno razlago geografa Antona Melika, da mesto sodi k zaledju, kar so poimenovali leninski princip reševanja problemov meja.

Konkretno znanstveno delo na vprašanjih meje se je začelo po ustanovitvi Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS januarja 1944. Nastalo je več elaboratov, ključen je bil Zwitterov Problem prihodnjih slovenskih meja. Vsi so bili obravnavani na seji marca 1944 in so imeli interni značaj, tako da še niso bili namenjeni javni obravnavi. Takšen je bil položaj do poletja 1944, ko so začeli gradivo pripravljati tudi za mednarodno javnost. Sledila je Titova izjava na Visu 12. septembra 1944, da je treba spregovoriti tudi o mejah. V tej prvi, mednarodni javnosti namenjeni izjavi jugoslovenskega osvobodilnega gibanja o ozemeljskih zahtevah, se je Tito zavzel, da morajo tudi Slovenci na Koroškem "živeti v domovini skupno s svojimi brati".

66 DLR I, dok. 111, Izjava vodstva OF o temeljnih točkah OF.

67 Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, 260–261 (dalje: Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

68 DLR, II, dok. 21, Izjava CK KPS 1. maja 1942 o slovenskih mejah.

69 DLR, II, dok. 98, Zapisnik partijske konference v Kočevskem rogu od 5. do 8. julija 1942.

70 Jesen 1942, dok. 207, Poročilo Edvarda Kardelja 14. decembra 1942 J. B. Titu.

Skoraj hkrati so v Kočevskem rogu sklenili, da Zwitter napiše elaborat *Meje Jugoslavije. A. Meje slovenskega ozemlja*, ki so ga oktobra 1944 v slovenskem izvirniku ter angleškem in ruskem prevodu poslali vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Besedilo o zahtevah v zvezi z mejami se začinja z načelnimi izvajanjem o odnosu med mesti in podeželjem ter poudarjanjem etničnega principa kot osnove, pri čemer so potrebni manjši popravki zaradi gospodarskih in prometnih razlogov. V poglavju o meji z Avstrijo elaborat najprej govori o meji s Koroško, kjer se kot temelj poudarja etnični princip, od katerega se odstopa pri Labotu in potem še s črto Magdalenska gora – Golinje. Glede Beljaka sta bili izdelani dve inačici, zahteva se celotni šmohorski sodni okraj do njegove zahodne meje. Na Štajerskem se, tudi po etničnem načelu, zahtevajo trije popravki (Sobota, Lučane, Radgona) in eden iz prometnih razlogov (železniška proga Radgona – Špilje).⁷¹ Na podlagi tega elaborata utemeljene zahteve so nato jugoslovanski predstavniki zastopali tudi na mirovni konferenci.

Tudi v protirevolucionarnem taboru so že kmalu po okupaciji začeli nastajati najrazličnejši načrti oziroma predlogi glede razmejitve. Večina predlogov za popravke meje je segala prek etničnih meja, le-to je večina skupin smatrala kot minimum. Zaradi konkretnih mednarodnih okoliščin ter zaradi vpletenosti v kolaboracijo v domovini se omenjena stran ob koncu vojne ni mogla vplesti v reševanje vprašanj v zvezi z mejami.⁷²

Kljub omenjenim velikim pričakovanjem glede možnosti uresničitve Zedinjene Slovenije so se bolje poučeni zavedali težav glede vprašanja severne meje. Tako je Lojze Ude kot član Znanstvenega inštituta spomladi 1944 na osvobojenem ozemlju v razpravi bistroidno ugotavljal, da bo etnografski princip lažje uveljaviti na zahodu proti Italijanom, kot pa proti Nemcem na severu, četudi so ti prizadejali Slovincem največ hudega. Kajti "tu bomo namreč imeli opraviti z avstrijskim vprašanjem", je opozarjal Ude, tako da ne bo mogoče računati s podporo Velike Britanije in Združenih držav Amerike. Nato je nadaljeval: "Če bo Avstrija vzpostavljena, je treba računati s težnjo tako Avstrijcev kakor tudi zaveznikov, vključno s Sovjetsko zvezo, da bo vzpostavljena tako, da bo življenja zmožna. In zato je treba pričakovati, da se bo v avstrijstvu reševal nemški šovinizem in da bo tu našel svojo novo obliko izživljanja proti slovenskemu narodu."⁷³ Dejansko se je izkazalo, da je bilo britansko stališče do spremembe meje na Karavankah ves čas odklonilno, tako da je tudi Titova izjava na Visu pri njih doživela negativen odmev.⁷⁴ Tudi slovenski politiki v Londonu so se v času, ko so bili zastopani v jugoslovanski begunski vladi, soočali z zadržanimi britanskimi stališči glede vprašanja revizije jugoslovansko-avstrijske meje, zato jim je vodstvo Slovenske zaveze spomladi 1943 iz Ljubljane naročalo: "Povejte tam, da so Avstrijci ekspanzivi najbolj divjega nemštva in so bili Avstrijci, ki so najhuje morili in še more naš slovenski življ. Tudi mala Avstrija nam je bila prav tako krivična kot monarhija."⁷⁵ Načelno stališče osvobodilnega gibanja oz. predvsem vodstva KPS od tega vprašanja se je izoblikovalo po moskovski deklaraciji oktobra 1943. Obnovo Avstrije je Kardelj februarja 1944 na seji CK KPS ocenil kot pozitivno, četudi bo morda po vojni kapitalistična. Bistveno je z

71 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, 270.

72 Mlakar, Problem zahodne meje, 321.

73 Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana 2000, 19–20 (dalje: Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja).

74 Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945. Zgodovinski časopis 33/1979, št. 1, 127–143.

75 ARS-II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8.

Avstrijo vzpostaviti take odnose, je nadaljeval, da je ne bo mogoče izrabiti za velikonemške cilje in kot odskočno desko proti Sloveniji oz. Jugoslaviji. Zato je treba s pomočjo slovenskega osvobodilnega gibanja razvijati protinacistično gibanje tudi v Avstriji, in to ne le med Slovenci kot dotlej, temveč tudi med nemško govorečimi Avstrijci. Poudaril je še, da je potreben predvsem skupen boj proti Hitlerju, medtem ko bo vprašanje revizije meje odvisno predvsem od prihodnje ureditve v Avstriji.⁷⁶

Na podlagi teh izhodišč si je slovensko osvobodilno gibanje na narodno mešanem območju avstrijske Koroške prizadevalo vzpodbuditi avstrijsko protinacistično gibanje, z namenom, da se kasneje razširi na celotno Avstrijo. Tako je koroško pokrajinsko vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja najprej navezalo stike s predstavniki KPA in nato skušalo, kljub nekaterim nespornostim z njimi, zanetiti protinacistični odpor tudi med nemško govorečim prebivalstvom.⁷⁷ Tako so za nemško govoreče delavce izdajali glasilo *Die Einheit*, ustanovili so tudi nekaj narodno mešanih odborov Delavske enotnosti med delavci v Borovljah, Železni Kapli in na Rebrci, ki pa se niso razvili v množično organizacijo. V Beli krajini so novembra 1944 ustanovili celo Avstrijski bataljon, kasneje manjše skupine tudi na nekaterih drugih območjih. Skupen protihitlerjevski boj na avstrijskem Koroškem je ostal kljub vsem omenjenim prizadevanjem zaradi skromnega odziva med nemško govorečim prebivalstvom več ali manj omejen na slovensko prebivalstvo in na stike z redkimi avstrijskimi komunisti.

17. Nasilje (represija) – temeljna značilnost okupacije

Še pred uvedbo nemške civilne uprave so se pripadniki nemške manjšine ponekod oborožili, še zlasti funkcionarji in člani Švabsko-nemške kulturne zveze, in začeli celo nasilno nastopati proti nacionalno zelo zavednim Slovincem. Po zasedbi sredi aprila 1941 pa je imel nemški okupator v severni Sloveniji za vzdrževanje reda in miru oborožene oddelke civilne uprave, in to dve veji nemške policije in orožništvo, uporabljala pa je tudi druge oborožene formacije, npr. vermanšaft, nemško vojsko, posebne oborožene formacije (npr. samozaščitne) in kolaborantske oddelke. Prve tedne zasedbe je imel na voljo tudi enote SA iz Zgornje Štajerske in Koroške, ki so se nato vrnile domov. Od 14. aprila 1941 do konca vojne je bila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini za vse nasilne ukrepe pristojna nemška policija. Le v operacijski coni "Jadransko primorje" je med veliko nemško vojaško ofenzivo pod poveljstvom 2. SS-tankovskega korpusa imela vse pristojnosti nemška vojska. S tem pa ni rečeno, da ne bi nemške vojaške enote ali enote vermanšafta pri svojih operacijah ali akcijah proti partizanom izvrševale tudi nasilne ukrepe, streljanje ujetnikov, civilistov, zajetja talcev itd.

Nasilje sodi med temeljne značilnosti samega totalitarnega režima, ki v svoji državi omejuje državljanske pravice. Naj omenimo npr. nacistično lažno evtanazijo umsko bolnih in telesno onemoglih oseb v samem Nemškem rajhu in tudi v avstrijskih pokrajinah. Še bolj so lahko nasilni ukrepi okupatorja in med prvimi v zasedeni Sloveniji je bila tudi lažna evtanazija z več kot šeststo smrtnimi žrtvami.⁷⁸ Vsaka okupacija tujega ozemlja pomeni za okupirano prebivalstvo neko nasilje, kaj šele nacistična in fašistična okupacija. Še hujše nasilje je nemški okupator izvajal za uničenje oz. hromitev slovenskega upora oz. odpora.

76 Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja, 17.

77 Metod Mikuž, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. Zgodovinski časopis 24/1970, št. 3–4, 247–272.

78 Tone Ferenc, Nacistična "evtanazija" v Sloveniji leta 1941. PZDG, 15–16/1975–1976, št. 1–2, 67–74.

Pod nemško okupacijo Slovenije je bila od prvih dni zasedbe cela vrsta nasilnih ukrepov. Še pred začetkom slovenskega upora oz. odpora množično zapiranje ljudi v zapore⁷⁹ in preselitvena taborišča ter množični izgon na tuje ter odgon v nemška delovna in koncentracijska taborišča. Na tisoče Slovencev in Slovenk je bilo v nacističnih koncentracijskih taboriščih, največ v Dachauu, Mauthausnu, Buchenwaldu, Ravensbrücku in drugih.⁸⁰ Na slovenskem ozemlju je bil pri graditvi cestnega predora na Ljubelju tudi oddelek koncentracijskega taborišča Mauthausen.⁸¹ Ljudi iz okupirane Julijske krajine so med leti 1943–1945 imeli zaprte tudi v tržaški rižarni sv. Sobota pod vodstvom zloglasnega oddelka SS "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard"), jih tam ubijali ter trupla ubitih sežigali v krematoriju.⁸²

Po začetku upora oziroma odpora se je nasilje razširilo tudi na ubijanje talcev, navadno po pet do deset za usmrčenega nemškega človeka ali po pet za slovenskega kolaboranta, ob smrti celjskega okrožnega vodje in deželnega svetnika Antona Dorfmeistra celo sto. V Spodnji Štajerski je bilo usmrčenih 67 skupin s 1.590 talci in na Gorenjskem in v Mežiški dolini 127 skupin s 1.270 talci.⁸³ Ljudi za talce je izbirala varnostna policija (gestapo), usmrčevala pa jih je zaščitna policija, leta 1941 in 1942 v Spodnji Štajerski npr. rezervna policijska četa "Wien". Že leta 1941 se je začel izgon sorodnikov talcev in partizanov iz zasedenih slovenskih pokrajin, ki je vrhunec doseglo v ločevanju otrok od starejših svojcev in odvoz okoli 600 otrok. Mlajše so za namene posvojitve odgnali v domove *Lebensborn*, starejše pa v mladinska prevzgojališča. S požigom vasi Rašica na Gorenjskem 20. 9. 1941 se je začelo požiganje celih vasi, ki grozovit vrhunec dosežejo leta 1942 s požigom 12 vasi na Gorenjskem; vse moške so postrelili, njihova trupla pometali v ogenj, druge vaščane izgnali v nemška taborišča, požgane vasi pa zravnali z zemljo. V operacijah in akcijah proti slovenskim partizanom je prihajalo tudi do grozljivih primerov, npr. iztikanja oči ujetnikom in obglavljanj s sekiro.⁸⁴

⁷⁹ Damijan Guštin, *Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih. Vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev*. Doktorska disertacija. Ljubljana 1998.

⁸⁰ *Okupatorjevi zapori in taborišča*. Ljubljana 1960; Stane Šinkovec, Dachau. Ljubljana 1981; Bojan Ajdič, Dachau. Ljubljana 1981; France Filipič, *Slovinci v Mauthausnu*. Ljubljana 1998; Janez Alič, Milan Filipič, Buchenwald. Ljubljana 1983; Milan Filipič, Dora KL Mittelbau. Ljubljana 1989; Erna Muser; Vida Zavrl, FKL Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. Ljubljana 1971; Marija Kovač-Zupančič; Linka Ksela-Jasna, Auschwitz – Birkenau. Maribor 1982; Miloš Poljanšek, *Sonce tisočih je utonilo v morju*. Koncentracijsko taborišče Hamburg – Neuengamme 1938–1945. Ljubljana 2002; Franc Puncer, *Duhovnik v taborišču smrti*. Celje 1991.

⁸¹ Janko Tišler; Jože Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*. Celovec/Klagenfurt 1995.

⁸² San Sabba, *Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*. Trieste 1988.

⁸³ *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*. Maribor 1965. *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*. Maribor 1969. *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja. Maribor 1978; Stane Šinkovec, *Begunje*. Nemška okupacija 1941–1945. Kranj 1995; Dr. Janez Gerčar, *Begunje*, tretja, dopolnjena izdaja. Ljubljana 1975; Stane Terčak, *Celjski Stari pisker*. Ljubljana 1976.

⁸⁴ Tone Ferenc, *Satan, njegovo delo in smrt*. Ljubljana 1979.